ГРИГОРІЙ КОСИНКА

В ЖИТАХ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

У.С.Р.Р.
Державне
видавництво

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

ГРИГОРІЙ КОСИНКА

В ЖИТАХ

ОПОВІДАННЯ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ
1926

Державний Трест „Київ-Друк“, 8-ма друкарня,
вул. Л. Толстого, кол. Караваївська, ч. 5.
Укрголовліт № 41 (16356). — Зам. 807. 3000

В ЖИТАХ.

Це все було просто до дрібниць: і я, і заспаний ранок, і сивий степ. Я пам'ятаю хороше тільки ранок: заплаканий у росах, молодий, і трохи засоромлений сонцем, що смутне купалося у стрижні.

— Ну, ну... вже й цілуватися лізе!

Кажу це до сонця, бо воно безцеремонно грається волосинками на моїй нозі, любовно оглядає забрьохану колошу на штанях і сміється з мене крильцями бджіл: „дізік, дізік“...

— Дізік?!

Я починаю сердитись, бо що таке—„дізік“? Дізік—страшне для мене слово, бо воно нагадує мені про дійсність, раз, а друге, в нашій революційній термінології це є дезертир, а я, товариші, саме до них і належав!

Маєте:

— Коли, думаю, сонце починає шукати дезертирів—до села не піду, небезпечно (такий наш звичай дезертирський), а просто собі левадами, благо ще неділя сьогодні—сплять, в жита.

Так і постановив; левади манять мене зрадливо

вербами, городи пахнуть полином, м'ятою, але мій вірний товариш—жита.

Ляжу в долині, де тліє під сонцем Гордина могила, а передо мною стовповий шлях, Гнилище, Чорносливка, далі...

— В жита!

... Одкрасувались—наливаються, через тиждень-другий—копи, а зараз догоряють; у мене почали дзвонити коси, серпи, а важкий колос схилявся до землі,—але в цю хвилину старий чорногуз поважно пройшов травою до болота, поклонився на всі чотири сторони, піймав необережну жабу і під глухий клекіт сполохав на ставищі дику качку...

— От, дурна жаба, правда?

Це моє слово до японського одрізана, але після цього я рішуче встаю, підкочую колоші і сміюся до своїх ніг, а вони-ж у мене міцні, рівні, сильні (волоссям обросли, а мені баба казала: то—сила); заглядаю у стрижень: там теж до мене посміхаються, сірі, гарні очі, розпатланий чуб горить на сонці та визирає ще дитяче обличчя Корнія Дізіка.

Показую йому кулака й ловлю зором слід чорногуза.

— Треба рушать! Поснідать-би не вадило, а?

Але пригадую, що коли в селі побачить салдат зелену сорочку, спокійно прицілюється з рушниці, наче в суху вербу, і вигукує, стріляючи з ляку: „стой, ні-с-места!"

Правда, це буває дуже рідко, бо ми, дезертири—народ бойовий, а ходимо обережно, особливо вечорами; засиніло—село наше, а ранок—жита обминаємо. Рішив не снідать, хіба можна до служби божої хоч рисочку до рота брати?!

... Коп'ях сіна підсмикав; підбив ногами (хай слід затреться), уважно оглянув свою „японочку"—засунув її за пасок штанів, картуз на очі, а стежкою чорногуза—в жита.

Не пішов, а поплив... Бо мені не привикать до одноманітного ритму хлібів, і степ для мене знайомий, як і моя „японочка": хвилюється ранками, дзвонить хвилями в-обіди, а вечорами, коли догоряють жита, лягає спать.

Іду знайомими стежками: широкий Розділ зустріне мене пшеницями, Темник привітає житами, а коло Гординої могили—крайкована синіми льонами плахта з вівса, ячменю і п'яних гречок.

Все так просто, ясно, і раптом:

— Чого це курить стовповий шлях?

Лягаю. Японка косо дивиться на дорогу, мої нерви приймають пісні поля і, здається, починають підспівувати сами; десь над ухом б'ється крильцями джміль, гуде, розсотує нерви, і мені до болю хочеться піймати його і задавить...

Ще пильніше вдивляюся на закурену дорогу, „кавалерія, кавалерія" проноситься іскрою думка,

гасне на синьому льону і твердо рішає—„убити двох, трьох, а тоді що буде... Застрелиться".

Але мимоволі кладу за обніжок голову, засовую босі ноги в жито, виправляюсь тілом і жду; мої нерви уже не співають, а тільки дзвонять тихо— „дзінь, дзінь!..."

Думаю:

— Копит горить під сонцем,—багатий їде...

За півгоней од мене, спиняючи риссю сивого коня, проїхав гнилищанський багач Дзюба, і жито передало його голосну, трохи чваньковиту, розмову:

— Ого-го, брат! Житомирська губерня повна тепер ними, служить не хоче в комуні, а все льогкі хліба подавай!..

А другий на возі:

— Комісарами хотять бути?

— Комісарами?! Хай чортом буде! А то як ніч,— з винтовкою до вікна йде: „дайош!.."

Сіра смуга піску, білий копит коня, а за ними моє непереможне бажання вистрілити, але пам'ятаю наказ отамана Гострого—„не вилазь і не стріляй", дивлюся на жилавий деревій під обніжком, де лапками заплуталась і борсається у медовнику бджола, посміхаюсь, та лізу в густий льон.

— Хай буде й так...

Дзінь, Дзюба, дзінь... Це дзвонить степ на обід; мене од голоду починає ссати під ложечкою і я, щоб заспокоїти його, мимоволі думаю про Дзюбу:

— Мабуть добре поснідав? Подумаєш, герой який знайшовся: „комісарами хотять бути?" А хоч-би й комісарами?.. Ні, Гострому цього сказати не можна... Уб'є...

Передо мною проходить житами тінь розстріляного на городі Дзюби, комуніста Матвія Киянчука, і мені чогось до болю робиться сумно:

— Дзінь...

Я на бочкє сижу,
Под бочкою качка,
Мой муж—большовик,
А я—гайдамачка!

І підморгне! Молодець був Матвій, коли вели його...

— Дзінь...

Про комісарів я не думаю, Гострий може одвести вночі й мене купатись до стрижня, а всетаки мені цікаво: „хто вони такі?"

Степ зустрічає низькими поклонами пашні вітер, а він проходить полями—теплий, ніжний, смикає за вуса горду пшеницю, моргає до вівса й довго, довго цілує кучеряві голови гречок—п'є меди степові.

Я киваю йому головою своє „не знаю", сам хочу думати про Киянчука, але якимсь напруженням волі встаю і зразу-ж присідаю, бо на дорозі майорить під вітром червона хустка (я із свого логва бачу тільки хустку); китиці, мов пучки калини, торкають колоски, вони кокетливо посмі-

хаються до сонця, а вітер схоплюється у мене над головою маленьким вихром і танцює.

— Плювати мені тепер на Гострого! Іду назустріч, може хоч пиріжка дасть, коли не з нашого села... Дезертирові все можна! Ачхи, кучерява!

— Ой, злякається... З неділею, куди йдеш?!— не сказав,—тільки подумав: „невже Уляна?“

Я од здивування підсунув на лоба картуз,— „що-ж буде далі?“

Стояла-ж передо мною справжня Уляна, а з нею стояла обора панська і шість волів у плузі— орали степ колись...

Степова дичка — запалена, засмажена, а очі— два жучки... Воду носила.

— Здрастуй!—і стала.

— Здорова будь, Уляно!—хотів посміхнутись і не міг; вона довго дивилась на мене, видно думала, а коли її око впало на моє дране коліно, де спокійно лазила божа корівка—соромливо засміялась, тільки губи якось по-дитячому затремтіли, на колосок покотилась непомітно сльоза... Сині очі питали мене:

— Хіба ти, Корнію, забув ясла коло чорного вола „Зоряна“?.. А коли цілував мої очі—на сміх показував через вибитий сучок зорю,—казав: „вони похожі на неї, правда Улясю“?.

Я простяг руку, але не знав з чого почати розмову і якось по-дурному спитав її: „Тебе, Уляно,

тепер і не впізнать“... І тихо впало на дорогу її слово:

— Змінилася.

А далі я просто не пам'ятаю, що сталося: вона зайнялася, рвонулась до мене і глухо крикнула:

— Які вороги ми... Ні, Корнію, нам не так треба! Ходім, сядемо.

Я сп'янів... Не знаю, що питав у неї, і що казала вона мені, а тільки пам'ятаю, як буйно захвилювались жита, затремтів від радости льон і гарячий вітер припав грудьми до землі.

Колоски слухали:

— Ти й досі такий славний, Корнію... хочеш цілувати? Цілуй, хай хоч один день буде наш!

І гладила рукою мій чуб, а його розчісували уже другий рік дощі, сніги, і дике вовче дезертирське життя...

Вона сміялася:

— Хіба ти не знаєш м о г о Дзюби? То, Корнію, зуби чортові, а не Дзюби!

Я поклав голову на її коліна і слухав, бо це була загублена в житах моя доля:

...— У мене так наче пісню хто списав—„тільки й мала мати три сини й три дочки“...

Я боявся сліз і п'яно запитував Уляну:

— Правда, тепер наливаються жита? А в нас: скоро в бір підемо,—життя панське, а голод со-

бачий — прийдеться грабить. День іде і смерти ждеш: товаришів у вас багато?

...— Ех, Корнію! Наливаються... Стій, скажений, не рви!

Я бачив на тонких поділках Уляни гарно вишиту „жидівку“, на пазусі—клинове листя, і все кругом було п'яне, а червона хустка зайнялася й горіла степом од краю до краю!

— Улясю... Тепер мені нічого не страшно!

— Мила Улясю...

Шептали колоски, а вона соромливо підсмикала хвартух, кидала мені морелі, і боязко, з тихою журбою, нагадувала: „піду до матери, це-ж він поїхав до волости заложником, а то-ж нікуди не пускає...“

Барю Уляну й у двадцятий раз, а може востаннє запитую клинове листя:

— І досі любиш?

Льон заморгав:

— Ой, безстиднику, хоч-би не питав! Любиш?— перекривила й додала:—проковтни морелю, а потім попрощаємось, — тихо поцілувала, рвонула льону горстку й очі були сині, сині—мов льон, а хустка гасла.

— Прощай, Корнію!

Далі по-старому повела бровою, моргнула й засміялась:

— Наливаються жита... Більш не треба, — прощай!—Поклонилась низько на шляху і покотилась зеленими вівсами у веселу Чорносливку до матери.

—Дзінь...

— Дзвони, степе! Я довго лежу і слухаю, як дзвонить у такт дзвонів степу моє серце; лізе божа корівка, беру її ніжно на руку й запитую: „хочеш на коліна, до сонця?“

— Можна. Так, берись лапками за штани, далі... дурна, падаєш? А я, по твоєму, як держуся? Але ти не знаєш, ні, ти не знаєш, що я, Корній Дізік, п'яний сьогодні в житах, а?

— П'яні жита, розступіться! Плювать на смерть, Гострого,—я співать хочу, чуєш, степе?!

Ой, що-ж бо то та за ворон...

І горить передо мною ще й досі Гордина могила під сонцем, червона хустка Уляни і я, коли згадую своє дезертирське життя...

Питаєте про Матвія Киянчука? Розкажу, але не зараз, бо в житах загубилася моя доля, і мені хочеться плакати, мов дитині, або співати, як співають старі, коли згадують молодість, а я ще хочу співати!

ПОСТРІЛ.

I.

Вороними кіньми спинилося коло Гординої могили літо.

Тоді, спотикаючися стернею, побігли мої дитячі літа і разом із Гордин-горою заспівали у степу якусь дику мелодію... Знаю: я слухав цю дику пісню в економії, коло машини, де тягав із Матвієм Киянчуком солому.

— Малко, не підгадь! Барабан забивається...

У нас із Матвієм барабан ніколи не забивався соломою; наші коні ходили справно, вибивали на току ямки, иноді спотикались, і день, затрушений половою з пилом, стомлено падав аж у Дзюбиних городах... Я стояв у розломлених лініях сонця і слухав: дівчата заводили степової, довго її чарували голосами, і пускали слідом за сонцем у криничні джерела Гординої могили.

Тоді пахли степом мої дитячі літа і вже не спотикались коло коней, а бігли обніжками, як сонячне сіре зайченя.

... Матвій витрушував із своєї торби кришки

хліба у жменю (я держав його батога) і, широко розкриваючи рота, видимав пісок, вибирав чорними, блискучими од соломи пучками остюки — захлинався і, ковтаючи, казав:

— Оце якби до гірків де доскочить... ой пацували-б, правда, Корній?

Я спльовував. . Хіба можна після такої скаженої роботи за день мучити ще отими гірками? Краще нап'ємося води та рушимо додому...

— Додому? І видумає! Він не бачив дома сухого окрайка з цибулею — не втіче, а от коли піти не стовповим шляхом, а на Чорносливку — можна буде у Дзюбиних городах потолочити трохи гудину... Як я про це думаю?..

— Не знаю... У Дзюби в наймах служить моя старша сестра, коли хтось докаже, — плачу буде у моєї матери...

Матвій, коли я згадую про матір, мовчить; може. через те, що він к и я н ч у к і його посилає на роботу дядько Онопрій?

— А вони оце після позавчорашнього дощу, як ті карасики, тільки лови! Хіба у Дзюби є кому повибирати? — перебиває мою нерішучість Матвій.

Я твердо кажу:

— Підемо на Чорносливку, але знай, я по гірки не піду, краще мати куплять, бо наші замулило на беріжку...

Матвій сміється:

— Хіба ми дураки, Корній, лізти, як хтось буде вештатися на городі? Ніколи! Та що там довго говорить,—на місці видніше буде...

Видніше... Я роздер тоді колошу і згубив торбу аж на перелазі; за нами, вилискуючи попелястою шерстю, біг Дзюбин Скобельов, давив лапчастими ногами кущі картоплі,—а десь у сонячниках шуміло Дзюбине:

— Гуж-жю-ю, Скобель... бери, бер!—Матвій дав йому під лісом паколинь, і собака, скакаючи на трьох ногах, поплигав назад... Але які-то смачні були гірки!

По дорозі, коли я оглянув свої штани і рішив, що більше рвонулося по шиттю, як по цілому, Матвій сказав:

— У такого можна вкрасти—крадь, йому з пельки пре, а твої замулило, бо в його земля, як дим - от що!

О, у Дзюби справді була земля не наших земель: рівна з краю в край та сита.

— А в тебе хіба земля?—сміючись питав Матвій і сам же одказував:

— Вийдеш з Лиском на осьмуху, ляже, а хвіст на чужому, хоч одрубуй—отака твоя, Корнію, земля: з торбою змалку...

. . . .

У мене так запеклося серце, що здавалось, ніби капає на землю з його кров... Знаю:

— ... 2 Комуністична дивізія одступала миленими

кіньми до Дніпра: села горіли у гарматних боях і засипали іскрами Чорносливку,—а коли ядро падало у криничні джерела Гординої могили—важко квакало, дзвеніла вода і обмивала гаряче залізо...

Ситими хлібами проходила польська кавалерія, світила у переляканих селах золоті ракети—надходила остання ніч, коли затихли у степу концерти цвіркунів і зорі згасали під пострілами, ніч, коли Матвій Киянчук осідлав Онопрієвого коня і останній вистрелив у розбиту дзвіницю своєї церкви,—2 Комуністична дивізія одступала на ліве побережжя.

Отаман Гострий цієї ночи не спав; він, наче п'яний, під'їхав світом до польського польового штабу і хвастаючи сказав капитанові польської служби:

— Ну, сю-ніч, пане-капитане, і робота була: мої хлопці аж попріли... А все-ж-таки до світа напоїв у Дніпрі коні?!

Капитан задоволено засміявся... —О, треба не тільки напоїти у Дніпрі коні, треба напоїти їх у Москві!.. Пан це знає?

— Напоємо!—впевнено відказав отаман, вирівнявся по старій звичці, що лишилася ще із школи прапорщиків, і подумав аж на вулиці, сідаючи на коня: „от коли-б добру сотню підобрати хлопців,—рубали-б, аж гай гув“.

Я згадав: сю ніч ми повинні зібратися у Дзюбиному саду...

— Христос з учениками,—як каже наш Распутін,— на тайну вечерю...

Чорносливка уже от-от запнеться чернечою хусткою,—і зарошені дезертири попливуть хлібами до сел; у мене займалась і тліла тиха радість— можна було підвестися од довгої лежні і хижо, мов борсук з нори, дивитись на світ... я радо зривав листок молодого явора, клав його на руку і дзвінко ляскав:

— Підемо, Корнію, не так до Дзюби, як до його жінки!

В цю хвилину Гордина могила приймає нашу вечірню телеграму: свист, схожий здалеку на підсвистування змерзлого снігиря, а близько—різкий, знайомий, зміст якого наше дезертирське: „де ти?"

Мені смішно:—дурень цей старшина Жашко— заходить сонце, а він і досі по-дівчачому підсвистує, я гадаю, що всі інтелігенти, які люблять говорити з насолодою про смерть—трусливі, і нарочне, на злість Жашкові, закладаю пальці до рота і дико, радісно свищу...

—Я вас не розумію, — обережно, оглядаючись навкруги, заявляє мені Жашко:—повне село „кумів", а ви дурака валяєте, може хочеться?.. Ах, я давно вже помічав його... Знаєте, хто комісаром?

Давайте, друже, краще приляжемо ще, добре?— якось несподівано скінчив він розмову.

— Ні, я вже лягать не буду, куми проти ночи мені не страшні! Хто комісаром?— поспитав з, між иншим, підперізуючи кулеметну стрічку.

Жашко захвилювався:

— Ви його, здається, знаєте? Це той байстрюк, що служив троє літ...

—Кого—знаю?

— Не кричіть так... Киянчук.

— Чув... А де Гострий?

І знову було теж саме:—Жашкові очі запобігливо просили розмовляти тихо,—але йому треба було заховати свій настрій, і тому роблено вискочив якийсь бадьорий смішок:

— Пішов з хлопцями кумів лякать... Я казав не треба краще дратувать, так ще матюка загнув. Як я думаю, правда-ж не треба було займати?— скінчив, підлизуючись до мене, Жашко і замовк.

Я промовчав; треба було, з наказу Гострого, іти до Дзюбиних левад раду радити: я перевірив пострілом свою рушницю і майже наказав переляканому Жашкові: „ходім!"

— Чи розстріляв-би Матвій мене?—боязко підкралась така думка,—але у відповідь я поправив тільки ремінь рушниці і військовим кроком пішов берегами до Дзюби.

А над головою, розсотуючи вечірню мережку

хмар, пролетіли дикі гуси і ніч тихо пройшла слідом за нами в степ; на озері було чути купальний крик пастухів, в осоці сонно грала риба, і починалась вечірня служба жаб:

— Кум, кум, кум...

II.

— Кум, кум! Не накумкається за день проклята душа: не пора їй спать уже?!—Це зустрів нас так коло Дзюбиної поймочки Гострий, трохи під чаркою, але держався на ногах міцно, і на губах сковзалась люта, звіряча радість...

— Чудний ви, Опанасе Андрієвичу,– з якоюсь особливою ласкою (я помітив—більшою, ніж до мене!) сказав Жашко,—хай собі кумкає, хіба вона що мішає?

— Звичайно мішає!– одрубав зо-зла отаман, потім несподівано пом'якшав і заявив нам:—не будемо чути, що кумкатиме нам т о в а р и ш-к о м і с а р... А кумкне сьогодні, не дурно-ж у мене лоб мокрий!..

— Чи розстріляв-би Матвій мене?—вдруге почала надоїдати ця ідіотська думка:—що, мені може хочеться кумкати з жабами– це можна, Гострий...

Він повернув до мене свої маленькі, схожі на недоспілий терен очі, і засміявся:

— Ну, Дізік, і слідили довго,—але тепер пацюкові—пастка, в пастку попав і то зуби показує... Не безпокойся—провіримо!

Махнувши од задоволення наодлі рукою, Гострий зачепив кінчик Жашкового носа,— але старшина роблено чхнув, і почав підхіхікувати:

— Йому сьогодні приносила сестра їсти, каже, повне село комуни... І всі на вас, Опанасе Андрієвичу, в'їдають, прямо нагадує йому, Жашкові, свиню під дубом... Дядьки, хіба він знає, що все це для їх-же добра робиться?..

— Знаю. А мене агітувати не нужно, ви—агітбаза 1-го гайдамацького куреня... От.

Гострий пильно дивиться на мене і питає:

— Здається, наш товариш-комісар—твій добрий приятель, га?

— Ні, ми тільки з одного села,—схвильовано відповідаю отаманові.

— Гляди, браток! У мене... Знов кумкає!

— Що?..

— Не щокай, бо зуби свиститимуть!..—Ми пішли мовчки. Назустріч розступився дубовий, перемішаний із грабиною та кленами лісок, і коло джерела, де стояли густі червоні верби—п'ять дезертирських цигарок уже пускали дим: жаби, видно, почали правити достойно, бо так голосно й дзвінко скрекотали, що Гострий не втерпів:

— Ось побачите: піду зараз до поймочки, підлізу, і як кумкну з Японки—тільки блисне у воду!

З розісланої шинелі підвівся на локті Распутін:—він так був захопився виспівувати свою ін-

тимну лірику, що навіть не помітив, коли ми підійшли,— бо перервав: „Дівчатка мої—сироїжечки“—і гукнув на слова отамана:

— О, уже здурів—пішов жаб глушить! Борьба з жабами, вернись назад! Що ти хліб у комдеза одбиваєш?—догнав він насмішкою Гострого,—але той весело одказав: „барахло, спать!“ і зник за кущами калини.

...А в калині зоря розцвітає та й горить з вечора до світа: вийди, сину, до зорі да послухай землю, що спросоння про кров людську вона каже?..

— Тих лапацончиків,— розказував Федька, небож Гострого, ми зразу змили: Распутін одного як вицілив з броневої, так півчерепа наче злизав хто, а Матвієць—ранена сволоч, а стріляв до останньої кулі, аж поки я приклада не дав: бойовий комуніст.

— А ти думав—комуніст пальцем зроблений? — поспитав Федьку Распутін і повернув масні, хитрі очі до Жашка:

— Армія не Миколаєвська,—але тепла, аж парує?.. Я коли служив у конних разведчиках...

— Именно парує,— пробубонів щось під ніс Жашко, і слухав далі наш штабний звіт за минулий день:

— Матвійця отаман розпорядився до Дзюбиного льоху одвести, каже треба сю ніч побалакать трохи про партійні діла...

— Хе, балачка, кров чортова!—засміявся Распутін, і його здорове тіло закачалось на шинелі так радісно, що лопнув на шиї гудзик сорочки.

— Діла...—захлинався Распутін,—а хтось розказував, захоплюючись, про Кошового:

— У Кошового, кажуть, кавалерія—отуди якби пристать—сьогодні тут, а завтра тільки місце тепле!

— А я люблю на конях їздити,—заявив один похмурий дезертир з сусіднього села—як пришпорив...

Але його перебив Распутін:

— Може ти ще що любиш?

— Ну ти, Распутін, і зараза!—образився похмурий:—так, як та смола, до всякого чіпляєшся...

— А ти може-б закрив свою ляду, а то смердить?.. Ти шутки не понімаєш? Чи чого ти хочеш?!— визвірився Распу́тін, і нервово засунув розстібнутий комір сорочки: пахло бійкою.

— З тобою говорить—краще мовчать,—мирно заявив похмурий, і почав слухати кле́кіт води...

Федька встряв до розмови:

— Я вас помирю: ви обидва—цвай, одірви й покинь!

Дезертири засміялись; Распутін ще раз попробував оправдати себе перед товаришами, — але гострота в його голосі уже пройшла:

— Да не люблю, коли ото ні з сього ні з того— розкриє халяву—„нате й мій глек на капусту!..“

Федька перепиняв:

— Доволі, доволі... Де це так забарився Опанас?

— В багнетну атаку пішов на жаб...—не втерпів, щоб змовчати, Распутін.

III.

Коло Дзюбиної поймочки хтось вистрілив; рушниця, догадувалися, була недавно одкопана, бо глухо віддала і рвонула—куля лопнула тричі у повітрі й тонко засвистіла...

Федька нервово підвівся і взяв карабін на руку. Ми всі захвилювались, почали підвязувати патронташі, і прислухались.

Один тільки Распутін понюхав повітря, сказав насмішкувато—„порох“ і став на коліно у бойову позу.

Під вербами вилискувалась кожана куртка Гострого, і поруч, обминаючи сухе ломіччя, щоб не хрускало, ступав у постолах незнайомий дядько—це був сам Дзюба.

— Ви шуткуєте,—казав він Гострому,—а в мене од полудня, як довідався, що в льоху стережуть Матвійця — все тіло труситься... Ви-ж у мене, Опанасе Андрієвичу, як рідний брат, тільки ведіть його подалі од моєї оселі, я-ж тоді без мучества старець буду...

— Знаю. А ти коли думав про моє мучество?—поспитав отаман,—всі ви—гади, тобі мучества з

жінкою жаль, а я голову свою оддаю...—долетіли останні слова.

Вони підійшли до нас і Дзюба мовчав, а коли Гострий наказав збиратись, скинув перед нами шапку і почав благати:

— Братці, ради бога, не вбивайте його на моїй землі, у мене-ж дитина... Я-ж вам всігда, чи попоїсти, тільки пожалійте...

Распутін почав сміятись:

— Твоєї землі сам чорт за три дні не оббіжить!

Гострий повернувся до Дзюби і діловито, авторитетно заявив:

— Харашо, тільки не слинь сорочки... Ходім, хлопці.

...Коли вивели із льоху Матвія — перед його очима ясно світилась вечірня зоря, а потім і її заступило гілля та крило Дзюбиного вітряка; по шпоришу пробіг з гарчанням старий Скобельов, і на стежці став Гострий:

— Може, Матвій, трохи побалакаємо?—сплюнувши крізь зуби, поспитав він, але на запитання одказав Распутін:

Тут балачка вже видима...

І знову, перебігаючи стежку, де вели Киянчука, Дзюба став просити не розстрілювати його в своїй оселі (Матвій якось гірко-гірко посміхнувся...),—тоді Гострий наказав повернути під гору, до вітряків, і в Спасителя-Христа вилаяв Дзюбу.

Ми йшли один за одним Дзюбиними городами,—а вперед, з рушницями напоготові—Федька, похмурий парубок, і сам Гострий. Я пам'ятаю, як з нашого ряду, обминаючи сонячники, перебіг наперед Жашко і витяг з патронної торбинки чорно-блискучий бравнінг: він став попереду Распутіна і держав його майже над ухом Киянчука.

Матвій не оглядався; він за всю свою коротку дорогу не сказав ні єдиного слова, він не просився... і коли ми перелізли через Дзюбину лісу—зупинились у рові, Жашко, тримаючи, як ми казали, на-бойку револьвера, звернувся до Гострого:

Як гадаєте, пане-отамане, може варто документи зачитати?—Распутін скривився: „пане-отамане" він чув серед нас перший раз „о, цей Жашко—зух"... почав рішати Распутін,—але в цю хвилину ударом важкого кулака Киянчук звалився на землю...

— Ти знаєш, х т о тебе питає? Знаєш, чи ні?! Я без документів...

Глухо:

— Знаю...

— Братці, я вас умоляю, одведіть його дальші од мого городу,—почувся на рові Дзюбин голос; Распутін повернув приклад рушниці і на всю силу ударив Дзюбу:

— Гадина...

Гострий:

— Не займай стерва... Балакаєш?!

Матвій втирає на виду кров і мовчить; його очі упали на мої босі ноги і рука безсило пригладила великий, білявий чуб... Він довго дивиться на мене і, не помічаючи озвірілих бійкою Федьки та похмурого парубка, каже:

— Стріляйте... Все-рівно не вам судилося правити, ви, як собаки, сами себе покусаєте, сами себе-ж будете розстрілювати, чуєте?.. Ви...

— А ти, Корнію,—звертається до мене Киянчук,—знай: вийдеш з Лиском на осьмуху, ляже, а хвіст на чужому... Бандуй за Дзюбу!..

Я скам'янів і поставив рушницю до ноги.

— Ого, куди стрельнув!—вигукнув Жашко, і поспішно, перериваючи голос булькотанням слини в роті, закричав:—бийте!

— Ні, я його хочу ще поспитать!.. Хай трохи одійде... Стань на коліна, лапоть!—скаженіючи наскакував Гострий.

... На рові з'явилась Уляна, Дзюбина жінка:

— У нас повний двір комуни...

Жашко підскочив до збитого з ніг Киянчука, приклав до спини дуло револьвера, і глухий постріл вилетів з рову, коли ми вже бігли хто куди Дзюбиними городами... Я спинився передихнути коло Дзюбиного вітряка: „куди бігти, і що далі робити"—городами заливались собаки, десь часто, по-військовому, ішла перестрілка.

„Мучества Дзюбі жаль“,—згадав я і, підобравши розтрушене возами сіно з соломою, коло його вітряка, підпалив синім, смердючим сірником, і побіг, не знаю чого, до Дзюбиної поймочки: це було місце, де я зустрічав Уляну...

Більшовицька кавалерійська сотня обстрілювала Чорносливку. Кулі свистіли у довгих гонах степу, пробивали в городах волохате листя сонячників... Я почув, коли трохи затихло, знайомий мені дезертирський свист...

Так, тут уже я не боявся нічого, це була степова дезертирська стежка...

Я нахилився напитись руками води, і почув переляканий голос Жашка:

— Я за кіньми вийшов, товаришу... Я з вами...

— А бандити де?—чогось весело поспитав я. Ах, як він зрадів, пізнавши мій голос!

— Корнійчику, я більше не можу, вони коли половлять нас... ні, ні, ні,—він істерично кинув рушницю до ровчака...—Слухайте, нас оце два, давайте здамося комуні, все звернемо на Гострого...

Слова його нагадували розмову божевільного, він трусився з переляку так сильно, що цокотіли зуби, наче клював кістку дятел...

Я сказав:

— Візьміть рушницю, з'явимося озброєні... Чесно.

І знов ця божевільна радість плазувати по землі!

— Корній, ми-ж у міліції можемо служить, або взагалі посаду дадуть, правда-ж?

Він нахилився достати з ровчака рушницю, я зняв з плеча свою і ще раз перевірив пострілом, чи добре б'є... і Жашко, захлинаючись у грязі, простяг одну руку під кущ глоду, скорчився, і—виправся без крику...

Перестрілка затихла. Дзюбин вітряк горів, наче велика страсна свічка в степу, а коли упало додолу перегоріле крило—з Чорносливки почав вити Скобельов...

Я переклав Жашкові патрони до своєї торби (револьвера він по дорозі десь загубив) і мов тінь побрів хлібами, під сонне кумкання жаб, у степ:

— Що жде нас далі? А-ах!..

СОРОЧКА.

У Горвата-Божечка була хороша зелена сорочка: зарублена в поділках, з широкими чохлами і сірими, аристократичними гудзиками — „for gentleтеn“. Ви здивуєтесь, чого згадую аристократичні гудзики,—але прошу вислухати історію цієї кумедної сорочки.

Вона родилась, на мою думку, в Парижу, коліна була багатого—її купив сам штабс-капитан Горват-Божечко в глибоку осінь, коли ще не впилася Україна повстанням, і степами гуляли карні сотні гетьмана Скоропадського...

Сорочку охрестили шансонетки в „Шато“, у Київі. ...У проститутки була маленька ніжка, драгун Мілютін налив до її черевичка вина, випив за одним духом і, посоловілий, у синьому диму, поспитав:

— Ти, Горват, любиш Росію?..

— Голая, голая!..

Танцювали дві голих шансонетки, горіли золотом осени офіцерські погони, і на смичку плигали слова Мілютіна:

— Русь, Горват, умерла... Єслі можеш—вєшай,

стрєляй... Я умру сегодня, умру за Русь,—ей, голая—моя!

...Сізий дим, сізий дим,
Ти моя станіца...

Золотом осени догоряли коло „Шато“ клени, горіли офіцерські погони, а на синій спині візника малювались догори літери, падали з листом, і все шумувало:

...Сізий дим...
Ти моя станіца...

— Ти, Горват, любіш Росію?.. Дурак! Ка-какой он єщо мальчік... Хе, любіш!..

Горват-Божечко скригнув зубами, міцно пригорнув маленьку співачку, і з якоюсь дикою жагою одказав сам собі:

— Всьо люблю! Расстєгнісь!.. Слушай, скарєє!.

Цокотіли зуби, підкови, спина візника вигиналась, і тільки в тумани осени летів п'яний крик: „Не оглядивайся!“, і тихе—

— Уліца, дєтка мілий, уліца...

Розцвітались іскри під копитами коней—кресали:

— Горват!

Він вистрілив з револьвера у повітря:

— Знаю! Драгун Мілютін застрєлітся... За Русь... Не вєріш?!.

— Мнє холодно так... Застєгні...

Вулицями скажено летіли коні, офіцер цілував груди співачки, і виспівував:

Сізий дим, дим, дим ..

Одригнувся і заявив:

— Ти завтра к другому попадьош,—я єду стрєлять бандітов,—і знову цілував груди, і по-ідіотському співав у такт колесам:

Сізий дим, сізий дим...

На селах гуляла п'яна осінь.

Кривавий лист калини на грудях, чоботи—рілля, а сама плювала у степ і мрякою-дощами давила села:

— Ех, випила!

— Ну, везі-же скареє—„але не хочу"... Что стал, сволоч-ч?

— Ковбаня, господін поручик... Не можна: смикають-смикають... Стали,—значить—машинка не работа...

Дядько розвів руками; Горват-Божечко зліз нервово з воза, підійшов з витягнутою шиєю до дядька, і той тільки побачив, як офіцер поправив комір сорочки, плюнув йому в-вічі слово „смикають" і—звалив чоботом у грязь:

— Хами ...вашу мать! Какой поручік?! Віділі!

Штабс-капитан показав на притерті зірки погону, кинув брезгливо оком на конячки і ждав рухливости дядька; розбита дядькова брова зморщилась злістю, синяк, обмитий дощем, блищав, і він виправдувався тремтячими губами:

— Як ви сами зволите знать: гетьман, а ви—офіцер... Я не знаю... Я з Розкопаної—от і все!

Дядько, видно, рішив, що Розкопане, його єдиний аргумент, спасе од кари, але спасла сорочка: Горват-Божечко зціпив уже кулака і хотів ще раз приміряти його до дядькового обличчя—побачив кров на пальці, з огидою скривився, і перевів свої очі на поділки сорочки: „Ні, не в крові,—значить..."

— Виводь із болота ету гадость!..

Конячки з милом на стегнах потупали греблею; дядько спльовував у жменю слину і розтирав її під оком,—а штабс-капитан пригадував останній вечір у городі і—мріяв...

Золотий кленовий лист, прибитий вітрами до зеленого жита, нагадав йому околиці одного панського парку, а заплакана береза—осику і вірш Некрасова: „Как нє поднять плакучєй івє своїх понікнувших вєтвей", правда, волохата ивина затерлась, і стала яскраво знову осика коло „Шато": „Шелєстіт, шелєстіт, а дєвочкі ідут, ідут..." А банда?

Він хрипло поспитав:

— Слушай, дядька: у вас спокойно?

Дядько аж хитнувся на возі, він ще раз хотів почути „у вас спокойно?", і повстанці Чорного Ворона (кажуть-же люди—спасать ідуть...) стали перед ним у забрьоханих шинелях, і дядько—офіцерові:

— Нє, благополушно...

— Салдати єсть?

І знову радість:

— А хто його зна? Не знаю,—ранком їхав до волости—не було; а тепер не знаю...

Він просто нервував офіцера: як він, мужик, сміє тягти своє ідіотське „не знаю"?

„Собачий язик..." промайнула стаття однієї газети.

— Українци здєсь щіриє єсть?

Дядько трошки подумав,—кажуть Чорний Ворон за Вкраїну б'ється, хай...

Нє, щирих у нас ніяких, просто казьонні колись були, християни...

„Дурак набітий..." мигнула в офіцера думка, і хитро, хижо сіла на зеленій стрісі першої повітки в Розкопаному.

...В селі глухо гомоніли про повстанців:

— Чіпляють,—казав Ключка,—офіцерську голову у Гнилищанських лісах до дуба, нагинають його до землі і пускають угору... Оце тобі гетьман!

І млява, як осінній дощ, дядькова думка зажеврілась помстою:

— Я свого не подарую йому... Ги, гад, б'є... всю-равно як старий режим... Нє, смієшся,—коли один—капєц!

Тупі зморшки розійшлися, очі зробилися гострими, насміхуватими і єхидно затанцювали на гудзиках офіцерської сорочки.

— Хай тільки заночує... За панську землю, каже, душі повиймаю і розвішаю по тинах—ич, куди гне!.. Розвішаєш, підожди трохи!

Дядько потяг батогом коней, офіцер легко вдарився ліктем об лушню і ще раз люто зміряв його кумедну постать:

— Рабська постать...

Він задоволено скривив рота. Стояли убогі, обставлені гречаними снопами, як овечки, селянські хатки, клиночками підбігали до них жита, і—все злякано розступалось у грязі перед штабс-капитаном.

...Попівська донька—масло-дівчинка—свіженька, молода, а то—продажне м'ясо... Шато—грязь. Що мені потрібно серед цієї сволоти?

Горват-Божечко плюнув думкою на дядька.

...Перше. Погасить кров'ю повстання рабів, повісить, як каже генерал Драгоміров, хамську революцію на перехресному шляху, і...

...Я повітовий військовий начальник... Ні,—це піхота полізе,—просто—штабний офіцер контр-розвідки, а? А Шурка...

Він засміявся:

...Ідіот, завтра треба зробити мобілізацію старих салдатів, прийде отряд полковника Волчанського, а я—сантиментальності.. Шурка!

— Поганяй скарєй. Раками, чи що їдеш?!

Косий, вовчий погляд дядька:

— Раками?

...Коли-б хлопці, як упорають, хоч сорочку дали, га? От сорочка!

А до Горвата-Божечка — мужицька ласка:

— Зараз... Уже недалечко до батюшки... Н-но-о, Сиволапка!

— Ви, господін офіцер, вечором не їдьте з Розкопаної — у нас благополушно, а в Гнилищанських лісах, кажуть, банда якась... Я так... Щоб село тоді було не винувате, а ви сами знаєте...

— Банда?..

Горват-Божечко — не трусливий, його не лякало голе дерево Гнилищанських лісів...

„Банда, банда, банда...“ Він із такою ненавистю перекушував це слово, що зробилось бо ляче і стояло ясно в голові — „стріляти всіх... однаково — сволоч!“

Офіцер авторитетно заявив:

— Отряди русской армії розбили цю банду — знаєш це?

І знову:

— Хто-його зна — всякі войська проходять.

Горват-Божечко був блідий, нервовий, і — плював слова у грязь:

— Всякі... У Розкопаній оружіє забіралі наші?

Дядько ковтнув слину і поспішно одказав офіцерові:

— Так тошно, забирали. Я сказав, щоб село не одвічало... От і батюшка живуть...

Коло зелених воріт стояв сам отець Чалганов і, весело вітаючи Горват-Божечка, поблагословив конячки дядька, і пропустив до двору.

— Дорогому гостю, Пелагея Васильовна, цвєтами путь устілают.

— Пожалуйтє, пожалуйтє..

Підсинене око дядька бачило, як сердечно цілувався батюшка з офіцером і повів його до господи.

„... душа істлєла, Веніамін Петровіч, — кругом звєрйо, а я сам-палец — бога нє боятся, пастиря не чтут... Ех, революція!.. Вєрю, даст бог, — русскіє люді опомнятся, а лучшіє із русскіх, как ви — успокоят прокаженних свінєй...“

Перед порогом ще раз низенький поклін і — прослались слова килимами:

— Дорогому гостю, Пелагея Васильовна, цвєтами путь устілают...

На порозі стояла сухенька, схожа здалеку на засушену грушу попадя, Пелагея Васильовна, і радо вітала з пан-отцем Чалгановим офіцера.

А він чинно придержував кабуру револьвера, поклонився на два боки, поцілував суху, зморщену

руку попаді, і хриплим баритоном, шукаючи щось своє очима, запитував:

— Что-же я нє віжу Алєксандри Петровни?..

— О, о, нє безпокойтєсь,—забасував о. Чалганов,—пошла к учітєльніцє—„Бєси“ Достоєвского чітают... революцію разбірают, хе-хе!... ...хе-хе... Ви с отрядом, Веніамін Петрович?

Офіцер цокнув шпорами, повернувся:

— Нєт, а что?—У його пробігла хмарна тінь, очі якось кумедно оглядали купи сірих сухих соняшників коло тополі, і—було незрозуміле:

— Нєт, нєт... Завтра будєт здєсь карательная експедіція полковніка Волчанского і, главноє...

Тоді трусилась русява борідка під Христа, і співом виводились слова:

— Смєлімі орлами бог владеєт. Кстаті,—отправтє етого...

О. Чалганов поважно повернувся до дядька—перед його очима заблищав синяк—він скривився, строго оглянув замурзане, неголене його лице, хотів щось сказати, але почулось горде офіцерське слово:

— Поганяй! Да не будь дураком. Как фамілія?

— Дуб,—господин офіцер.

Розчинились двері, засміялись і—разом з ними засміявся Горват-Божечко. Назустріч ішла Шура... У дверях промайнула перед очима Дуба зелена сорочка, чохла на правій руці і гарний, сіренький, аристократичний гудзик.

І він, під веселий сміх попівни, повернув коні, торкнув по ребрах Сиволапку, і підтюпцем майнув до Гнилищанських лісів.

А над Розкопаним засивіли тумани, заспівала в степу осіння мряка, і холодний дощ почав умивати замурзане лице Дуба, і важко бити голе дерево...

Горват-Божечка упорали, як казав Дуб, світом, коли гранати системи Новицького пролітали у покоях пан-отця Чалганова. Сорочку хлопці обіцяли передати Дубові, але він стояв над обсмаленим трупом офіцера, прицмокував—обдивлявся, витяг з-під плеча золотий погон і кинув його з притоптаним кленовим листом на груди мертвому:

— На, твоє добро! Бачили? Лежить, як кабан добрий... Один тільки погончик зостався, а сорочка згоріла. Жаль—харрроша була сорочка!

А дід Ключка повернувся до Дуба:

— Каїть, парень, за його сорочкою не жалкуй: хай із своїми сорочками горять. Уже давно пора, правда, хлопці?

Повстанці весело гукали дідові:

— Правда!—І рушали з руїн попівського двору на улицю.

— А батюшки, кажуть, і сліду немає... Найшли шматок ряси, хрест і револьвер...

До обгорілого офіцера підбіг селянськими зе-

леними клиночками-житами вітер, свиснув двічі, замів на закривавленій землі лист і—підсвистуючи, поніс його за піснями повстанців:

Ой, чи пан, чи пропав...

Місили ногами грязь, пісню...

А селами проходила п'яна осінь.

Кривавий лист калини на грудях, чоботи—рілля, а сама плювала у степ, і мрякою-дощами збивала в отари села.

Зеленими гонами бігли до лісу жита, кричали:

— Ех, випила!..

НА ЗОЛОТИХ БОГІВ.

Уже третій день, як ревуть гарматні бої над околицями Медвина; гукає-сміється ворожа артилерія,—а за кожним її гуком піднімаються до неба криваво-червоні стежки полум'я з селянських осель...

Горить село.

А недалеко, на Гордієнкових горбах, кипить жорстокий бій: старе й мале вийшло з села назустріч непроханому ворогу...

Б'ється червона селянська воля, умирає на своїх осьмушках та обніжках, але боронить тілами, кров'ю свої оселі од армії Золотих Богів.

Клекотить бій, гарячий, червоною крівцею вмитий...

—А наші?! Глянь, Параско, Чубатенко: „за мною, вперед!"

— Та-та-та!...—залопотів крилами смерти кулемет, а з рову:

— Ура, слав-а-а!

— Хлопці, ріж і бий!

— Дай кулемета! Сєнька!

І летить... Чуб, як грива, на вороному коню, розчісується на-лету вітром, в очах гартується за-

лізо з кров'ю і—смага з піни на губах припала пилом, чорніє... летить сонячною курявою Сенька-кулеметчик і—строчить умілою рукою по ворожих лавах...

А бій кипить... Ось уже пішли до бою з вилами, сокирами, а ворог—стіною-муром налягає, щоб розбить селянські ряди...

— Чорна короговка майнула на Козацькому шляху...

— З батареї б'ють!..

— З вилками, на шлях!

Сіра курява пронизалась свистом куль, упала чорним шаром на обличчя людські...

— Прикладом гада!

Затремтіла під сонцем стеблом зомліла гречка—похитнулась назад...

— Ай!

Креше полум'я, іскриться, і в диму, як чорні примари, мріють над селом тополі, попелом припалі, жовта, язиката змія блискавкою прорізала дим і...

— Цю-у-у-й--цюв-уй...—співають кулі і рветься пил горбами.

— Юшковці одходять і... куль немає... і...

Страшно, рішуче гукнув тоді до селян Чубатенко, „за погорілі наші хати, за кров братів і—волю нашу—вперед!"..

Якась невідома сила ревнула по-звіриному з грудей селянських, підняла степом помсту і—пішли;

окропили білу гречку з медами гарячою кров'ю, поцілували в-останнє горби і...

Сонце здивоване стало: похитнулись вороги!

— Слава, слава! — покотилась луна ярками та долинами.

— Чубатенка нема...

І тінь хрестом лягла на гречці...

— Цю-у-уй—цюв-уй...—співають кулі і рветься пил горбами...

— Гей, хлопці, пшеницею до шляху: ворог нас обходить!

І побігли бойовики до шляху. А за ними Сенька-кулеметчик: вискочив на шпиль, стрічку нову в кулемет заклав, а тоді...

— Ой, хто-ж оце так здорово вціляє?..

Упав коло кулемета. Червона кров Сеньки полилась на потолочену пшеницю і гаряча-гаряча збігала стеблом на суху землю...

Заплакали села... Уже не чути, як гукає гармата: далеко, далеко одступило військо Золотих Богів, і на місці гарячих боїв селянської волі—лишилась чорна руїна, полита сльозами, як дощем...

І тоді: озолотило сонце похмурі хмари на заході і втопило червону багряницю, як той сум у ставу, та й прослало над пожарищем... Дивиться...

Чорна, обсмалена соха в клуні розп'ялась над кроквами, як мати над дітьми, а коло погреба, он

там, де танцюють золоті стрілки сонця, хтось заломив руки і з мукою тихо-тихо чи до неба, чи до себе:

— В ногах лазила, цілувала руки, чоботи... Батьки рідні, не паліть... осінь іде... ви-ж—люди, так—ні-і...

Цілі улиці викошено огнем-косою. Чорні повалені хати, щербаті повітки і все віками дбане добро, а в попелі—тліє горе матери...

— На Гордієнкових горбах... Сини в бою за волю лягли?

Хто зрозуміє їх вічне горе-журбу, хто загляне в їх зотлілі душі?..

Тільки вітер рве присмажений пісок з попелом і кидає на стару драну свиту: кидає, прислухається.

У старій, драній свиті стала серед двору мати Сеньки-кулеметчика:

— Згоріла. Троє малих дітей, як мишенят... І старшого вбито...

— Стоїть пшениця потолочена, серпа просить, а вони кров'ю поливають...

Ой у полі жито—копитами збито...

— Хі-хі!

—Дочко, Парасю, бачиш під обніжком Сенька з кулеметом?

— О, зараз з нами, тільки вночі, як голуб коло клуні пролетить: „мамо, мамо"!

... Копитами збито жито...

— Почорнів як головешка... А такий хороший, молодий... Ге ти, Параско, моя невістка?

— Пшеницю будем жать, як золото снопи класти бо горобці п'ють. Як золото снопи класти...

Через лісу слухала сива тінь діда Андрія, слухала—плакала:

— Стерялась бідна з журби... Як чайка б'ється грудьми... О, знов:

Ой, не зорі з неба: горе!

Обхопила руками обгорілий стовп у воротях і страшно, нелюдським голосом, заспівала коло дітей:

Ой, голуб ти, сивенький,
Ой, скажи-скажи ти мені,
Де мій син молоденький?..

І замовкла, заніміла.

Легко повіяв вітер, далі притих, послухав горе-журбу матери і, здавалось, сам заплакав над потолоченою кіньми пшеницею...

ГОЛОВА ХОДІ.

I.

Степ був сизий мов крило орла.

Василь із сином заорали ранок на сході, у степу, і сіли під возом снідати. Коні коло воза їли овес із січкою, трусили по полудрабках овесини і сіяли на свіжу ріллю; сіно з рептуха смикав вітер і люто кидав ним об голу землю.

Сонце підвелося червоне, заспане, а на вітер, по Василевому, хрести з вінчиками помалювало на небі...

Василь з батьківською ласкою одрізав синові паляниці (пилюга хрускала на зубах), підсунув капустяний листок із салом, і повернув голову до воза, слухав:

— Десь журавлі летять... Птиця весну чує, а вітряно сьогодні...

Він глянув на широкі груди сина, зміряв очима міцну будову його тіла, і легка тінь смутку заломилась вітром на брові Василя:

— Ти-б застебнувся... Ет, видумує чортовню „заку́ріти хочу“, брат, літо як попокуриш коло коси—не то закуриш—почорнієш на жужелицю!..

Обидва засміялись; Павло обтер сіном пальці, нахилився до барила і тихо ковтав воду—„буль-буль“...

Батько доживував шматок хліба, позирав на коні і гукав за вітром:

— Ну, стій, ще за-зиму не вимокла?.. Ич, ребра знать, а губою бринькає, як під осінь!..

Василь устав і поправив борозньому Чалому шаньку, потім накинув на плечі шинелю, і знову засміявся до сина:

— Закурить хочеться, правда?—А як витягну книжечку про Тараса Григоровича—будеш сердиться!

Павло скривився і здержав посмішку на русявих вусах—аж заплигала, засміятись, але вітер рвонув її і карі, великі очі Павла дивились на батька не то образливо, не то з проханням.

Він не вдержався.

— Канєшно, курить могилу з хрестом Тараса Григоровича—чортовня,—а ще—„православні, верующі“.. Мало вам приношу з комнезаму газет?.. Не-є, давай Тарасову могилу!..

Дивився насмішкувато на батька—сміялись очі:

— А ще в неділю—„ти-б, Павлуша, про гайдамаччину що-небудь прочитав, га?..“ ...Прочитаєш тепер: я шарив-шарив—де це ділося життя Шевченка, а батько, виходить, засмалюють його?—Дов-о-о-ль-но: давайте закуримо!

Василь витяг капшук, поклав його на коліна, і на простягнену руку сина—„нє, стой, раз гріх—значить усім гріх“—він почав оправдуватись; голос його хрипко рвався з грудей, поспішав:

— Я-ж не курю його „Кобзаря“, а тільки ту м'якеньку, червону книжечку, де хата... а до могили ще не дойшов і не буду її курить!.. Да.

Він розвязав капшук і простяг з папером синові, додав:

— Ну, ти-ж сам знаєш—край: нема бомаги, а газет власть не присилає... Приходиться...—і Василь винувато гукнув знову на коні:

— Ану, Чалий, не дурій!

Павло одірвав листочок паперу, перевернув його і посміхаючись до батька, прочитав:

— Бачите:

„Учітеся, брати мої, думайте, читайте“...

Василь перевів розмову до землі; книжечку з хатою Шевченка обережно згорнув, поклав у капшук і за іскрами городнього тютюну несміло кашлянув, оббив попілець цигарки:

— До вечора умре десятина, га?

Син затягався димом і пускав носом:

— Умре-е... Ще до заход-сонця упораємо... Правда, Чалий?..

Чалий на слова Павлові повернув голову од шаньки, подивився на його своїми великими очима, де маленькими ровчаками текли од вітру

сльози, трохи подумав, підкинув головою шаньку, і незадоволено сипнув на землю січки.

Василь підвівся із землі, розправив пóперек і ще раз суворо гукнув на коня:

— Ану!

Брови Василя похмарніли під вітром, очі заласковіли, і він твердо сперся руками на чепіги плуга; слова вирвались з грудей не до сина, а просто в степ—і були рвачкі мов вітер:

— Тець, ореш, а красних днів не бачиш: була царизна—робили, прийшов совєт—робимо, а пани як плили шовками в городах, і по цей день пливуть!

Думав:

— Отут тобі, Павло, все твоє—„учітеся, брати мої“ ...—він злісно обдер на пужалні кору і кинув її аж за обніжок:

— Така тобі чехоня, вийде на базар з собачкою—плюнуть-би не схотів,—а візьме масло, що на подворне заплатить виніс... і „нє жолтоє!..“

Думка Василя горіла, її підхоплював у словах вітер і несміло кидав у сухе бадилля степу...

Він запрягав у борозну Чалого, розправляв під хамутом гриву коня і підкидав на мулятину сіна.

— Робочі?—Вони теж лямку тягнуть, як і ми.. Хіба не приносили на села останні штани на минжу?.. А хто винен, хто?!

— Отак і виходить: і власть наша, і порядки нові,

а все по-старому,—збулися великих панів, чорт наплодив дрібних, і п'ють, як п'явки!.. Кай, капітал, одним словом!..

— А ну, рушай, Чалий! А то в тюрму за такі речі підеш!..

Василь злісно засміявся, поправив шлею коня і твердо став у борозну.

Коні смикнули...

Павло підняв батіг—він звився од вітру—„гиття, малі, тупай!..“ і коні тупали, земля рипіла під плугом, торішні віннички під барками коней низько схиляли свої нечесані кучері і падали у борозну—їх привертала земля і степом—вітер—різкий, м'який, пахучий вітер і дзвін гайки коло плуга...

— Тупай, малі-і-і!..

Над степом стало сонце, Павло здержав коні—повертали коло Зеленої могили—і зціпив кулак.

— Ви про панів даром такої думки: хто-ж тоді лій збиратиме з нас, як їх не стане?.. О, як-би...—він не скінчив за вітром думки:

— Соб, Канталупка, сліпа чи що?!

Коні йшли добре. Павло водив рівно, держав поводи міцно, очі блищали одним блиском з Чалим—брови сходилися серпами—прижмурені від пилу—ступав по землі широко і твердо:

— Хіба графиня Браницька думала, що я її письма куритиму? Ха-ха-ха!..

І вітер так само разом з Василем:

— Ха-ха-ха!.. Наче воєнна цензура—ха-ха-ха.

На межі дзвонив плуг; тоді Павло припиняв коні і повертав своє лице до степу:

— Які лани держала сама: од залізниць до Дніпра—ліси, озера, луги... Мабуть шматок спідниці дала-б скурити, не то письма, аби не орав цієї десятини Василь Орлюк?!.

Старий висмикав істик, прочищав плуга:

— А тепер скрізь кротами поліз по степу мужик—наш степ, брешуть!

Павло сміявся:

— Ого-го-го! Коли діло касається степу—ми тоді, як мур: тоді, брат, не скубнеш дурничкою... Зелена могила знає. З вилами боронимо степ, ге?

Він розправляв поводи, слухав, як фиркав Чалий до води, і далеко кинув очима до криничовини в левадах—„напоїть треба“...

Така балачка подобалась Василеві; він держав міцніше чепіги плуга, а коли починали нову борозну, дзвонив ним мов молодий—куріла земля... І тільки синова спина сіріла за яблуками на стегнах Канталупки, а голос проти вітру:

— От я хотів-би, аби подивилась графиня Браницька, як дядьки з вилами рушають у бій... Зомліла-б, тату, щоб побачила вас розхрістаного на шляху, гей—зомліла... Чалий, не слухай!..

У Василя зацвіли очі силою... він їх прижмурив

і повернув голову просто до сонця—там у синіх туманах плив степ і низько-низько, аж над хрестом Покрови, клекотіли журавлі—виводили пісню... І степ, і сонце, і далекий бір—все співало разом з журавлиною піснею у грудях Василя:

— Земля... Земля... Земля...

Він хотів показати свою радість синові—нахилився, взяв у жменю грудку землі—роздавив її:

— А панський пар добрий, треба сказати праву, вміли, сукини сини, нами обробляти землю!..

Перед його очима стояла лозою панська пшениця—вилискувалась—мінилася смугами зеленими, жовтими, блакитними, і гасла на обрії мов радість Василева: о, він знає, як падало сонце у цвіт польової моркви мов у чашу—це була межа панського і мужицького.

Василь став хижим і хитрим:

— Гай гуде і риба грає: пшеничка була та загула... Не вернеться... Прокурили.

Він похмарнів; слова падали у борозну і побажання землі були прості, мужицькі:

— Хай родить тепер—ми кров'ю сполоскали степ...

Задзвонив плуг, коні рвонули й леміш вивернув на землю череп людини: Василь із сином стали.

II.

— Оце-ж тая Зелена могила, що кров'ю китайців курила...

Павло перевернув пужалном голову, оглянув плискуватий лоб, розломлену скивицю і задумався...

— Китайці вірні служаки...

Василь присів і тихо дзвонив істиком об голову, а сина спитав очима в землю:

— Голова, як казан чумацький... А може це який степовик наш закляк тут із вилами?

Павло скривився і хитнув головою — „ні“, а батькові просто сказав:

— Наших тут не били. Хіба не видно? Це голова Ході... Тут були тільки вони.— Одпріг коні і—поїхав задуманий напувати під левади; по дорозі розчісував гриву Чалого, і голова Ході в мережеві думки Павлової стояла тільки один мент і заткалася... Його лоскотав степовий вітер, напинав груди, і в пам'яті стала Ганна—його жінка,—а дівчиною якраз тоді—вибирала плоскінь—за стеблиною смикала із свого серця „журавочку“... Чи син, чи дочка?..

Йому хотілось співати: він пустив вільно поводи і пішов назустріч вітрові шукати у пісні дівчину, що кажуть люди:

А я-б рада за-для тебе брата отруїти...

.

І з болем дає Павло пораду дівчині—пісня стелеться по гриві Чалого, він стомлено ступає, а степ не слухає, свистить у торішніх бур'янах, і на чотири вітри розсотує пісню:

В чистім полі могилочка,
На могилі калиночка,
На калині—гадючина;
На калину сонце пече,
А з гадини отруй тече...

Павло ненавидить таку сестру і кидає коневі, мов товаришеві:

— Ні, не цієї, Чалий, треба співати!

Перед ним знову сіріє на ріллі голова Ході, кінь щулить вухо—слухає:

— Знаєш, якої співали, коли наступали на Зелену могилу?.. Ти тоді толочив панську пшеницю, рвав копитами коріння вівса і на всю прить—„ех, карабінка моя, давно порох нюхала" - роями кулі...

— Голова Ході?

— Я з Хайнан!..

— Я з Хайнан!.. Це був дикий крик у степу одного китайця.

Павло пам'ятає:

— Сонце пече,—пригадується йому пісня,—а з шаблі кров тече...

... І голова одного Ході стоїть і зараз нерозгадана: розстріляли сорок, а останньому сам отаман волю дав...

Розкошені очі китайця дивились прямо, без страху, трохи закриті віями і сміялися над смертю.

— Твой думал—Ходя не умелл умірай? Я не сказал—„з Хайнан!" Знай: патрон єсть—свобод єсть. Мой умірай за свобод... всех свобод умірай...

— Та-а-ак.

Чорна тінь од сонця лягла на мочарищі; іржали коні до води...

— Ще мати покійні казали: „З усіх камуністів такий був один розумний Ходя, все посміхається—„бедно, каже, живеш",—а вскочила до хати Якилинка—він розчинив якусь коробку—витяг чорне-чорне, мов жуки, з синіми камінчиками намисто—передав мені: „Вона Ході боїться, дай сама",—попрощався, такий добрий, тільки нелупки й попоїв, хотіла внести ряжанки, а він...

Павло з якимсь дитячим жалем засміявся:

— Чудна в мене була мати: „а може, казала, і мій син десь по чужих українах буде скитатись, а хтось шматок хліба дасть—в горлі стане?..."

Коли напоїв коні, прив'язав до верби Чалого і приліг сам напитись криничної води—споліскував барило— у криниці, між зеленим жабуринням знову здалась голова Ході, і пам'ять пустила за вітром ще одно:

— Тоді така смага пекла нас, почорніли, мило на конях, а отаман без сорочки кінноту дякував... і кинув своє слово до Ході насмішкувато, з ненавистю.

— Чуєш, хлопці, „патрон єсть—свобод єсть! Мой умірай за свобод". А ми за що вмираємо?

І наказ дано мені:

— Ану, Павлик, прожени стовповим шляхом китайоза!

Кавалеристи закидали назад чорні шлики, сміялися, витирали рукавами гімнастьорок піт—і гарячим степом котилась п'яна думка одного повстанця:

— А якому він богу вірує, га?..

Ходя сів на обніжок і ждав; косі очі його дивились на сонце; жовті, здорові зуби смоктали колінце житини, а пальцями перебирав траву—здавалось, ловив там метеликів, мережав їм крильця і—пускав...

Я мляво зняв з плеча рушницю, підійшов до Ході,—він спокійно показав рукою на груди, і мережані метелики заплутались у лайці отамана:

— Чого ти не прогнав його степом?..

Він сильно ударив прикладом по скивиці Ходю і разом з розривною кулею закуріла кров.

. . . .

... У пізній полудень доорали десятину; коні ходили важко, думка Павла не в'язалася з батьківською, і він замовк.

Коли розорали останню борозну—Василь перехрестився, розправив од чепіг руки, і став на захід-сонця, мов кремезна, згорблена тінь степу, а Павло чогось поспитав батька:

— Де-ж ви діли голову Ході?

— Е-е, Ходя мій лежить коло воза: це-ж тут китайців побито?

Павло мовчки кивнув головою, але старий наче забувся і вів балачку далі:

— Справді, чого він прийшов умирать до нас у степи?

Син був незадоволений: голова Ході стояла перед ним і зараз, а з нею бій за Зелену могилу і метелики сонце тчуть на крильцях...

— Та-ак... Упорали... це зветься—амінь... і Чалому спасибі.

Коло воза вони застали Ганну, жінку Павлову:

— Сижу й дивлюся—батько голову китайця хотять додому везти...

Василь мирно, любовно дивився на Павла, рівняв жваву Ганну і рішив по-своєму:

— Трошки не доорана борозна на розум, але роботяща й гарна. Житимуть.

Павло запріг коні, поклав на віз плуга, підібрав сіно, повернув воза до шляху і ще раз підійшов до голови Ході, а Ганні по дорозі суворо сказав:

— Сідайте з батьком на віз, тільки рептух собі підклади, понімаєш?

— Мой умірай за свобод...

Він ударив носком черевика голову Ході—вона кумедно розкололась надвоє—і покотилась по свіжій ріллі.

Василеві це не сподобалось, він образливо спитав сина:

— І нащо це робить?..

А Ганна, мов посмітюха:

— Фі—хі, а вам що,—китайця жаль?

Павло здержав віжками коні і сміх Ганни,—оглянувся назад, де сіріли дві половини голови Ході:

— Хай на чотири вітри рознесе, коли це голова Ході, якого я знаю!

Всі мовчали. Віжки заграли у руках Павла, він не слухав, як летіли за вітром слова батька:

— Ге... Отак прийшлося козакові вмерти: де Китай той... і розкидали людей по світах...

У вибоїнах задзвонив плуг—Павло повернувся всім тілом до Ганни—догоряло у хмарах вечірнє сонце, а вітер нахиляв голову Ганни до його і—на лемеші одбив два силуети...

Ганна згасала під сонцем, мов прив'яла аргонія: вони везли з Павлом якусь свою радість, і—сміялися... Вона штовхала його:

— У-у, і—сплеще... хіба доктор бог: „син, чи дочка?"

Вітер гнав хмари—переймав Василевого воза, а Павло показував йому свої здорові, побризкані степовим пилом руки коло віжок, і різко, бадьоро гукав:

— Тупай, Чалий!.. Скоро домівка...

ДЕСЯТЬ.

Ну, читай далі... Божок читав:

„Пред'явник цього т. Рубель, член Української Комуністичної Партії, дійсно командирується для організації комнезамів в район Черкаського повіту"...

— От і добре, товаришок!

— Ми люди свої, а тобі, як родичу, десять шомполів—„за усердіє", харашо?

На Рубля дивилось сорок очей—гострих, їдких, як прорізаних осокою, насмішкувата посмішка грала на обличчі кожного повстанця.

— Не ожидав, браток?

— Ха-ха-ха!..

Рубель безпорадно оглядав загорілі обличчя повстанців: всі вони були такі спокійні, рішучі, особливо тут, у житах, куди його привели з села, здавались, як якісь давні-давні знайомі і...

У паркомі ще казав Горобець: „обережно, товаришу, обережно"... А тепер—пропав... пропав...

Думка Рубля, чогось дивно для його самого, спинилась на Горобцеві—шугнула до його товариської поради і—в голові серед страшного хаосу

вимережалось тільки одно слово „пропав“—проплило трохи в пам'яті і раптом стало: на його хижо, злісно дивились очі Діброви.

А Діброва в житах не бандит, ні, це...

Він зірвав стеблину жита, перекусив її і—сплюнув; руки заклав за спину і ще раз гостро глянув у бік Рубля; це був міцний, як дуб дядько—узькі скивиці його зливались з спілим житом, як щось одно ціле... о, Діброва твердо стояв на землі і, коли його здорова, м'ясиста рука гладила колоски, Рубель був тоді перед ним змарнілою, маленькою тваринкою города.

Діброва нехотя кинув слова:

— Степа, скинь з товариша ботінки!

З обніжка підвівся Степа—здоровкуватий, білобрисий парубок, але не великий на зріст; і кольтовський револьвер висів у його на червоному шнурку незграбно, а коли він ішов, ляскав його по стегнах.

Степа придержав рукою револьвера, задоволено скривив рота і—засміявся...

— Да. Ботіночки, товаришок, гоні бантікам!

І зразу зціпив зуби, з огидою, як щось виплювував, запитав тихо Рубля:

— Ти в дуло колй лазив, га-а?..

Діброва оскалнувся: ех, подобався йому тепер Степа!..

— Бросьте, хлопці...

Рубель скинув черевики.

А з-під копи ще хтось прошипів:

— У дуло... щоб вивіявсь комунізм...

— Хай допрос Яков робить, не мішай!

Отаман Божок згорнув помалу посвідчення Рубля, поклав його в портфель і протяг весело, насмішкувато:

— Кажете, товаришу, агітація провалилась?

— Я ще кандидат...

Щось сперло в горлі Рублю, і він захлинаючись кидав за своїм вічним „ну-да“—слова заплутані, неясні...

— Ну-да. Я бачу, знаю, що ви мене зрозумієте... Я—непорозуміння... Знаете...

Божок його не слухав; він, партійний есер, знав ці „непорозуміння“ і Рубель для його був зрозумілий до дрібниць, але Божка цікавило инше—жах Рубля і його рабська брехня...

— Ум-гу... Кажи...—Закурив і замислився: „дурень, не вміє брехать“...

— Ну-ну, далі...

На обніжку шелестіло колосками жито, шептався з товаришами Степа, і Рубель почув тільки одну фразу:

— Не розстріля... м'яко стеле чогось...

— Ех, ти, лапотник!

Рубель затремтів і—замовк: ждав.

— Ну, розказуй-же, як, що, по програмі...

Божок хитро посміхнувся.

Повстанці слухали. Один Діброва раз-по-раз виглядав на горбик і плював на вітер свою лють.

— Панькається... не люблю цього... Другий год бандую, а такої баби не бачив... Діло знає, бойовий,тільки до розстрєлів... Божок,одним словом!

Тихо-тихо шуміло колосками жито, хилило повний колос до босих ніг Рубля і співало якусь сонячну пісню золотого степу, ніжну, радісну...

І пісня золотого степу бриніла, як дитячий спомин: ой, у жита—золоті копита, а...

— Ну, слухаємо...

Переляканий на смерть Рубель розказував отаманові своє минуле, той іронічно кривив рота, моргав до хлопців, а иноді перепиняв Рубля і запитував:

— До революції в партії були?

— Ну-да. Я поступовий український есдек.. Повірте, кажу правду, от...

Щось заплигало в голові Рубля, заплуталось, як берізка між житом і...

Діброва робив доклад Божкові; на горбику стояв серед жита хлопець, а...

Божок:

— Хлопці, в Чорторийовці комуна!

В житах цепом залягли двадцять чоловіка.

— Наказ буде потім?

Діброва спинився і якось нервово, незадоволено кинув до Божка:

— Десять, то й десять... А то поступовий есдек... Однакові: тебе пойма—не помилує!..

Божок коротко, гостро:

— Десять гарячих!

Рубель побілів; губи його шептали щось незрозуміле:

— Есдеки, кажу... Ну-да.

До його підійшов весело Степа з іржавим шомполом:

— Ану, есдек, штани скидай: чув наказ отамана—канець!..

У Божка родилась якась зла думка—він прижмурив проти сонця одно око, заскалив його і серйозно, як старшина, спитав знову Рубля:

— Українську державу визнаєш?

— Звич-чайно! Наприклад, чого-ж у нас і партійна боротьба з кацапами. Ми, значить, старі есдеки, самостійність, а..

Хтось незрозуміло перепитав:

— До ти... той... може з десанта есдек?

— Ну-да. За український нар-род...

— Гади ви,—не втерпів під обніжком тупий, лютий дядько...

— А коні мої хто реквізував... есдек, га-а?!

— Діброва, дай я по щирості дам товаришу три шомполи!..

— Ну, скоренько там!..

Степа поважно повернув за комір Рубля груд-

ми до землі; Діброва шарпнув його за штани, спустив їх, моргнув до Божка:

— Починай... Благослови.

— Стій!

Божок перепинив Степу: всі незадоволено косо глянули на його...

Він сухо, коротко наказав:

— Степа крий, а ти...—до Рубля—співай „ми жертвою палі“, розумієш?

— Співай!..

— Ха-ха-ха! Здорово, Божок! ха-ха...

Тіло Рубля йорзалось на колосках, випиналось з болю до землі; він хватав її руками, давив щокою і—кидав луною срібною з жита до села, як безнадійний протест свої сльози, змішані з землею...

— ...в борьбє роковой...

— ...десять.

І тихо плакала у золотих житах сонячна пісня...

ТОВАРИШ ГАВРИШ.

Хай не ображаються письменники-естети, що я дозволив собі написати таке буденне оповідання!

Ну, справді, хіба варто писати про двісті п'ятдесят пайових яєць у кооперативі села Долини, про товариша Гавриша, що вистроїв цю крамницю і, нарешті, про самого Кондрата Осику, що оповідав таку нудну історію?..

Але я, автор, насмілився написати.

— О, це справді була історія!—вигукнув, ударивши обтесаний брус ломакою, дядько Кондрат.— Не тільки я, Кондрат Осика, але уся Долина не забуде товариша Гавриша. Одного не знаю: чого наше село Долиною охрестили? Може через те, що з нашими полями межували землі пана Долинського?

Я засміявся. Так, село було не в долині, де цвіли сади Долинського пана; його замикали аж три Татарських шпилі, що ранком один із них заступав сонце долинянам до самого снідання, а два инших стояли за селом, мов ті стовпи до великих-великих воріт...

Аж за Татарськими шпилями люди бачили далекий, сивий давниною, а влітку пашнею, під осінь—туманами з росою, степ... Гей, як з ями якої вирився у долинянина крик, коли вибігав на гори, за Татарські шпилі!

А в селі було так, як і скрізь; земля клітками та смужками, а на якусь клітку вісім-десять душ: „Їж, мовляв, хліб,—тільки пальців не кусай!“

Осика продовжував:

— Добре ще було тому, хто з прадіда бережок захопив, тому хоч городина жалю не робила; а вже ті, кому пізніше довелося ліпить свої хати під Татарськими шпилями, коли садовили молодий вишняк на-весні, довго дивилися у сиву далечінь степу, а потім сердито спльовували сажнів на три вниз, і недобрим словом згадували батьків своїх, що бережка не захопили. Просто: не було де виплюнути свою злість, бо плюнути, як дехто раяв, услід панові Долинському далеко було, та й заробітки панські пам'ятати доводилося...

А просвітку—ніякого, бо на все село в одного тільки Максима Журавля псалтир був; пізніше трохи, років за п'ять до Революції, як земство однокласову школу поставило, прийшла на село, разом із гребінцями, „Конотопська відьма“ Грицька Квітки, а „Кобзар“ Шевченків, казали люди, тільки в учителя Гавриша був, але його, козака, як прищекнули за той „Кобзар“, дак тільки після Революції виринув!

Любив вин долинян здорово; було каже, жартуючи, до якої-небудь баби:

— Чи не чули, вчора я нове зілля од пристріту на березі знайшов: „картопляники“.

А вона як почне йому ті зілля всякі згадувати, думає й справді Гавриш якісь нові картопляники викопав! Тоді він подякує, сам усе це записує, а коли вже вона почне допитуватися, засміється, та:

— То я пожартував, бо ми з хлопцями вчора товченики на полі варили, а Кондратів Карпо (це мій, виходить, хлопець!) картопляники все згадував...

Баба тільки рукою махне: отак випитав у неї, як те зілля шукати...

Була ще у Гавриша Мар'яна на селі,—довга дуже історія,—але померла—зажурилася, як його до тюрми зануздали! Ой, там любилися так, що як заспіває було Мар'яна (а вона жила на моєму кутку), проклятий син буду, не можна спать, ну підводить тебе з сіна в клуні, аж ростеш наче, їй-бо!

Так одклепав Гавриш за того „Кобзаря“ три годи; були ще грішки за ним, правда, з Долинською економією: спалив хтось на другу ніч, як тільки Гавриша забрали до тюрми, але діло це якось потухло, бо таки часто горіли тоді не одні економії, а бува й дядько заможненький—дивишся, все наче гаразд, а він тобі до бога димом пішов!..

Яке вже не є глухе наше село, а докотилася й сюди чутка, що погнали Гавриша з Київської тюрми десь золото копати; село з того часу як заніміло, бо затужили по базарах, заголосили ту мобілізацію скажену: матері в припіл сльози ховали, наче ранню росу струшували, сестри схлипували, а жінки з дітьми тільки приказували:

Не йдуть царі сами биться,
А вас бідних гонять...

— Далі не пам'ятаю... Але за товариша Гавриша я докажу тобі!

Осика нахилився до мене й пошепки додав:

— Хай оцей чоловік пройде: це Журавель. У-у! там багатир колись був,—по три пари волів держав.

Я, звичайно, погодився переждати Журавля, бо, правду кажучи, подобався мені Осика своєю манерою оповідати, а сам був уже чоловік у літах, часто кашляв спльовуючи, а його, колись, мабуть, у молодості, глибокі, ясні, з довгими віями очі, видавлювали тепер сльози... Але в голосі ще бреніла така сила, він так умів захоплюватися якоюсь подією з власного чи громадського життя, що мимоволі слухав-би оповідання Осики без кінця...

— Ну, Журавель потолочив уже пісок вулицею, тепер можна й розказувати,—продовжував знову Осика.

— От крамниця наша: з боку глянути, виходить, ніщо, правда? А скільки-то ми попомучилися по тих базарах, де всяке стерво підстригати мужицьку вовну хоче!.. Але я вже буду все по порядку розказувати: якраз, наче на гріх, доснувалася думка до Журавля! Його, бачте, синок, да скінчив двохкласову (це в сусідньому селі), а коли на селі настала ото голодовка, дехто почав уже пробувати який то на смак курай, тоді до села приїхав несподівано товариш Гавриш (він уже тоді з „товаришами" був!). Ну, приїхав,— зразу-ж до мене— старі знайомі; зрадів я, та, правду кажу, не дуже, бо село аж клекотіло тоді: Журавленко завів свою гарнізацію (бо хотіли хліб у багачів трусить, і тільки хто про це писне—на другу ніч у ставу плаває!).

— Гавриш у комуні тепер...—прошепотіло ще з вечора село.

— Я потерпаю собі, побалакав із Гавришем, розказав йому про наші Долинянські порядки, а він зціпив зуби, взявся за голову, да так за столом аж зистиг: думав.

— Хліб,—каже мені Гавриш,—нехай кров стікатиме з того хліба—потрусимо. Не можна-ж, щоб хтось вимінював грамофони та золоті сережки, а комусь із кураю смерть у чоловічках вигравала. Цього не буде!—Ми довго отак мовчки просиділи коло коптилки, вже моя стара й картоплю поста-

вила на стіл, каже: „Хотіла картопляників спекти ради гостя, а борошна й пилинки немає“... Гавриш так якось чудно засміявся, мабуть згадав, як він бабу картоплянками про зілля випитував!

— У мене,— каже,— десь у торбі ще є шматок хліба: хватить на вечерю... А де-ж це ваш Карпо?—питає у старої, а вона на всю хату так і заголосила: „Убили на війні мого сина...“

Промовчали ми цю хвилину, а далі Гавриш і каже: „Ех, життя на селі злиденне! Революцію зробили, а ви й досі не опам'ятаєтеся: здихаєте, а злишків у багачів забирати боїтеся, правда?“

— Да воно,—одказую йому — правда. Он, за вашої пам'яти ще, скільки балакали за той кооператив, а й досі толку немає: скубуть останні злидні по базарах...

— Оце вже,—мовив уголос Гавриш—чортовня зовсім! Але скажете брешу, коли не збудую долинянам кооператив!..

Сказав це він, а я тільки-но картоплину обчистив, коли це коло дверей (у мене там сука спала на ґанку) як заскавулить, так я й обмертвів: „це Журавленкова гарнізація“...

Заходять вони утрьох до хати, а Журавленко револьвера в руці держить—от-от стрельне...

— Какая твоя програма?—питає він, не поздоровкавшись, у Гавриша.

— Яка програма?—пильно так дивиться на нього Гавриш, а той знову:

— Ти за комуну, чи крестьян?

— Ну,—думаю собі,—отут нам усім трьом жаба цицьки дасть: Журавленко не милує.

— Чудний ви чоловік,—каже йому Гавриш,—револьвера треба заховати, а то він ще вистрілить, а ми повечеряємо з дядьком Кондратом, а документи мої маєте: безробітний учитель.

І витяг із-за пазухи якісь папірці та й передав Журавленкові; підкрутили вони тоді ґнота у моїй коптилці, крутили того папірця коло світла на всі боки, а далі Журавленко запитав:

— Печать якась подозрітельна,—як ви, хлопці, думаєте?

Узяв того папірця ще Миронець, з нашого-ж таки села парубок, але він іще змалку був якийсь такий собі, що не всі дома ночували:

— Да,—каже—все хорошо, печать только неясная...

А по цій мові, не вспіли ми й по дві картоплини з'їсти, як Журавленко роздіг до голого тіла Гавриша, але нічого не знайшли, а торбинку його стара на піч кинула.

Я встряв до розмови, а він, син чортів, так на мене вовком як глянув, наче два карбованці подарував: „Ляду,—каже,—старий, закрий свою, а то поганий вітер віє“...

Погомоніли вони за ту програму з Гавришем, а він-же, хай легко згадається, так говорив з ними

та лаяв (бо проти вітру слова не можна було сказати), що вони ще до себе в гості закликали...

. . . .

— Ідіть уже, тату, обідать,—прибігла кликати років десяти дівчинка Осику, а він узяв її за розпатлану голівку, нахилив і поцілував.

— Скажи матері—ще рано, он-но й досі кооператив не зачиняли на обід, а вона поспішає...

— Це моя найменша, — посміхнувся в сивого вуса Осика.

— ...А Гавриш пішов із села ще вдосвіта, а на другий день за Татарськими шпилями заскрекотав кулемет: що тоді робилося в Долині,—переказать не можна!

Журавленкова гарнізація гонить людей на мобілізацію,—ніхто не йде, люди виснажені голодовкою, а вони літають селом на конях, як лути, та нагаями, хто не хоче йти, прасують:

— Оце тобі за камуну! Ти камуни захотів?

Люди хрестяться та моляться: „Якої камуни? Ніхто не хоче, тільки живого пустіть“... Побігали отак до обід кіньми, постріляли десь, коли чуємо біжить кутком Журавлівна та голосить:

Ой, братіку-соколику,
Де-ж твої козаки-орли?..

— Це,—кажу я до своєї старої,—мабуть Журавленка піймали? А воно так і вийшло: піймала, тільки не камуна, а куля під шпилями.

Кров'ю скропили тоді лишки хліба у куркулів — це правда, але не можна-ж було по-людському поділитися з ними. В одного Журавля триста пудів пшениці перемитої, як золото, знайшли на хаті, а в Миронця загнилася у жомовій ямі, а не хотів людям навіть на одробіток дати!

Отаборився тоді у селі тов. Гавриш.

А в нас на той час одного ладану не хватало: покадить на селі, залить його самогонкою та запалить,—хай за Татарськими шпилями вітер розвіє! Ну, такий скрут був – не можна переказати!

Люди ходять, як зачумлені, ніхто не хоче не те, що за роботу якусь там братися, ні, отак тільки й чуєш бувало: „там убили, там спалили когось, а там хліб на лопату з вікна вимагали“—за крадіжками, кажу, та разбоєм світа не видно...

Ну, дійшла черга й до церковного сухостою (його навозили ще до Миколаївської війни). Удень ще соромляться, а серед ночи почали красти.

Зустрів я раз Гавриша, питаю:

— Що це воно робиться?

— Є,—каже він до мене,—місце для сухостою: завтра хай виють усі до бога, до чорта, а я заставлю силою строїти кооператив. Я сам покажу долинянам, як треба робити.

А я добре знав, що слово у товариша Гаври-

ша—діло, одно неясно для мене: чого це саме йому захотілося в неділю?

Ну й діла були! Гавриш на сході об'явив, що по 2 хунти соли видає тому, хто з'явиться у неділю на роботу (о, він знав куди стрельнути, бо на сіль ще скрутніше за хліб було), і коли тепер згадаю—просто не віриться: півсела вийшло на роботу ще досвіта, а коли за шпилем виринуло сонце—наше добре снідання—у землю закопували шули...

А сам Гавриш скинув шинелю, а за ним десять червоноармійців, і вивозили своїми кіньми підвалини. Копали землю, а вона, стара, скреготіла під лопатами: не хотіла, видно, вигону без бою дарувати!.. Я дошки пиляв із дядьком Дмитром: мука, а не пиляння,—він, козак, зголоднів, пилки не потягне, а старий Чумак довго стояв та дивився на роботу, а далі скинув свиту, перехрестився до сонця, каже:

— Може, боже, гріх буде—прости разом з Осикою, а не можу дивитися, як Дмитро штани часто підсмикує!..

І став у широкій, сірій, ще недобіленого полотна, сорочці до пилки...

———

Я, автор, що так невдало переказую оповідання Кондрата Осики, бачу живого діда Чумака в недобіленій, сірій сорочці; він стоїть у пам'яті по-

руч із товаришем Гавришем, і кооперативна крамниця села Долини, мислю я, так само велика творчість для майбутнього моєї нації.

Хай не сміється читач, що привик захоплюватися складними ситуаціями героїв: у селі Долині є теж складні ситуації, але вони часто бувають, за словом Осики, прості до курячого яйця.

За Татарськими шпилями, де ще й досі, коли йдуть на вулицю парубки, вони дзвінко вигукують, а один робить долонями рупор і дико ірже, як молодий жеребець, у безмежні зоряні світи...

———

— Ніколи-б зроду так не робили люди,—каже до мене захоплений Осика,—коли б не товариш Гавриш! Він цілих два тижні, мабуть, не спав, але добився таки свого: крамниця, мов світлиця колись у пана Долинського, була, нарешті, готова.

— Ану-ж,—гомоніли межи собою люди,—побачимо, яке то в Гавриша слово: це вони за ті два хунти соли згадували!

А він,—хитрий псявіра був,—не збрехав: обіцяв видати за неділю сіль—видав.

Треба було паї збирати, а в нас-же, кажу, всі голі, як бубон: де тих грошей на крам дістати?

А Гавриш каже:

— По десятку яєць приносьте, з останнього стягніться, а треба. Не можна кидати почате діло, хай

посміхаються з вас сьогодні, але завтра вони сами прийдуть до вас на „прийдіте поклонімося“...

Отоді всі повірили йому на оте „треба“, що за два фунти соли не збрехав: дали паї, дали в заставу все, що змогли дати.

— О, це була історія!—вдруге вигукнув Осика це слово.

— Стоять наші багачі, посміхаються: „Гавриш, каже, голого до голого спинами стулює, хоче з цього кооперацію зробити“.

— А що, може, не зробив?—запитує мене схвильований Осика, показуючи волосатою рукою на крамницю.

— Був з'їзд, а Долинянське кооперативне т-во—перше... О! хіба я можу забути товариша Гаврилюка?—звертається знову Осика,—коли за всю революцію до села тільки приїздили „дай“, а він один прийшов і сказав „нате“?!

— То Гавриш і тепер у вас працює?—запитую я дядька Кондрата.

— Де там!—якось важко зідхнув Осика.—Немає. Але я скажу, коли вже почав, по порядку. Він-же заснував у нас сільсько-господарську артіль на землях пана Долинського: правда, вона скоро засохла, артіль та, але за це наш кооператив прищепився. Оце тепер трохи охляли—недорід підрізав, а все-ж крутимося, як той казав... О!

— Ого, хай скрізь-би, дядьку Кондрате, крути-

лися кооперативні діла, як у вас—то ми вже, як казав Ленін, давно-б злидні струсили... Все до соціялізму наблизили-б.

Але Осика не слухав моєї уваги.

— Ех, товариш Гавриш!—промовив упівголоса Осика, потім повернувся своїм широким лицем до мене:

— Повіриш, ми їздили від села клопотатися до партії, щоб не забирали його на той скажений польський кордон: наче знали, що то буде смерть товариша Гавриша...

Він на хвилину замовк, а далі:

— Ну, а в партії, сам знаєш, коротко все це: не можна... Виїздив він із села в-осени: грязюка саме така стояла—по коліна, але нікого так не проводили селяни, як Гавриша!..

— От тобі й комуніст був,—зробив тут-же свої висновки дядько Кондрат;—добрий чоловік був—добра й слава, а трапляється серед них таке стерво, що своїми-б руками задавив! Падлюка, а не чоловік...

. . . .

— Годі вже тобі чоловіка морить там,—іди обідать,—покликала вдруге Осику жінка в новій, жовтогарячого кольору, хустці.

— Насипай...—одказав він їй, а сам не підводився, сидів на тесаному брусі — голова гойдалася до землі, а права рука, якою він любив, коли розмовляв, робити широкі рухи, заціпилась у кулак.

— Не знаю, може там помилилися (але Гавриш не такий, щоб не дати про себе звістки), але я довідався про його смерть у кооперативі. Листа з дивізії одержали, де сповіщали про смерть Гавриша в бою з польською охороною: хотіла, кажуть, кордон перейти...

Ми мовчки встали; сонце вже давно звернуло з обіду, і Татарські шпилі з голими покришками підіймалися над зеленою Долиною, мов стовпи до великих-великих воріт.

— Оце й усе, — промовив Осика, додавши:— Як для кого, але я ніколи не забуду, а може й долиняни, товариша Гавриша... Хто-ж струснув наші злидні? Мо, Журавленки?

І він показав рукою на крамницю, де вже після обіду одмикали важкі замки для буденної роботи.

Ми попрощалися. Але найзвичайнісіньку кооперативну крамницю села Долини,—що стоїть у моїй пам'яті, поруч із товаришем Гавришем, з його, як думає Осика, фатальною смертю на польському кордоні—я, автор, мислю так само великою творчістю для майбутнього моеї нації.

ВЕЧІРНІ ТІНІ.

Огненними стовпами підперло сонце Дівич-гору...

Срібно-золотими карбованцями ласкаво сипнуло в замріяні Дніпрові хвилі, запалало мілійонами світів, заграло бризками і, як ляльку, поцілувало синьобілий параход, далі посміхнулось зеленими лугами до верболозу і соромливо, по-дівочи, сховалось за вербами.

І довго ще біліла срібляста смуга під колесами пароходу: переллеться білою піною, зашумить в такт вітру, лопати колес заграють, забовтають, як велика риба, а тоді тільки чути, як шипить машина, сіпає і сипле іскрами в зоряне небо...

А по хвилях стелеться розмова:

— Загомоніли знов степи... Жнива, а...

Жвава, батькова дочка: ранком ще зоріє, а Любка вже:

— Добри-день!

Майне поділками, залопотить сподницею і— в очах: „я—хазяйка, не досипаю, а до зорі дбаю про роботу“...

— Бачила... Куди це?!

— В Кип'яче...

Цурка за поясом, серп під рукою і мете улицею, як куля.

— У Білих горах, розказують, трупу набили чорно: собаки, як вовки, розтягають по житах голови, тічками бігають по селах, а люд увесь у лісах, як за Гайдамаччини—лютий, страшний...

— Не знаєш?

— Пугачева покритка. У-у, там ззамолоду улицею командувала—дитину мала; ну, а зараз заміжня, правда, чоловік її трошки не картинний...

На кормі сиділа з матросом Мотря Пугачиха; зажурено перебирала руками лянтар, гралась чорною стрічкою на плечі матроса і тихо:

— Ой, горе, горе! Одна тільки я його знаю... Ти повіриш,—захоплювалась Мотря,—лежу з своїм нечесаним Антошилом, а блювать так і верне...

...Фе, гидка-ж проклята душа!...

.. А лізе, розумієш? Вищирить свої чорножовті ікла, і як гад, хіхікає і повзе. Хотіла, Яшка, вбить... Боюся, думаєш? Нє-єт, просто не хочу. Але зараз, Яша, дав господь повстання: яка я рада,—сказать не можу,—знаєш... дасть бог його обмеле... Ге, обмеле?

Яшка вульгарно обнімав за стан Мотрю і, грубо задоволено посміхаючись, тяг: „обмеле... всіх обмеле, понімаєш?...“

Оскалив зуби.

— Ну, ходім; ти вже дрижиш, як мачта, а?—сказав власно, грубо, і—вщипнув за ногу.

Мотря прищулилась, заглянула в вічі, обтрусила сподницю і криво, хитро посміхнулась...

— І вещі заберем?

— Ясно.

Спинилась над діркою корми, запитала:

— Яша, а ти мене тепер хоч трохи любиш, як тоді?

— Дурна. Говорю йдем! ат, не люблю я паньканься!

— Нє, Яшка, я нічого... Так. А рано приїдем до Черкас?

— Брось ламаться, зара...

Очі заблищали в Яшки до лайки, але пробіг в них якийсь похотливий огник і він, потягаючись, весело заспівав:

Харашо било—
В зільоному саду...

— А, Мотя?

Вона мовчки подала свою кошолку і граціозно, підбираючи тонку рябеньку сподницю, спустилась слідом за Яшкою...

А слідом за ними спустились над землею і сині вечірні тіні; колеса ляпали в такт вітру—„загомоніли бої запеклії, загомоніли бої запеклії“, а береги—сміялися...

Повірите, сміялися?!

НА БУРЯКИ.

(Згадка з дитячих літ).

Літо. Починає благословитись на світ. Мати рве на городі росисту цибулю, меле пляшкою сіль і кладе з сухою паляницею до торби-рукава...

Ранішній солодкий сон: страшенно хочеться спати, аж пахне, і сниться: біліє полями туман, а росою—молоко, холодне і смачне-смачне, перекликаються півні...

Слухаю: щось легенько гладить голівку, плаче... Прокидаюсь.

— Це я, моя дитино! Вставай, пора: Шаповал пробіг недавно до зборні, збираються...

Розкрила свитку, глянула на порепані ноги сина:

— О, діти, діти! На буряки, пузатим служить, весь вік поневірятись по наймах... За що? Де-ж тоді бог? Ні, далі ц ь о г о не буде, люди...

— Нічого, сину, я не плачу, сами сльози ллються.

— Снилось молоко? Ех, горе наше...

Вмиваюсь холодною водою на ґанку; коло вікна шелестить листя явора, а підняті нерви дратує туман з росою і...

Сердито, мовчки гострю сапу: мати молиться до кривавої сонячної смуги на вікні, журливо поглядає на мою маленьку, жваву постать, кривиться, і сльози, як золото, котяться по блідих щоках і падають росою на жовту долівку...

— Сьогодня, мамо, треба купить тому рябому „собаці“ півпляшки—не дає гонить два рядки, треба підмазать...

— Ой, нещастя, де-ж того четвертака взять?

— На бур-р-я-ки! Дівчата, молодиці!..

Загавкали собаки і вулицею пробіг, як козак, чорний, загорілий прикажчик і знов кутком покотилось:

— На бур-я-ки!

Хапаю мовчки торбу й сапу—до панської економії!

Оглянувся: шелестить явор, лащиться Лиско, а над ярками зайнялася, горить червоним полум'ям смуга неба...

— Сімнадцять копійок день... маленький брат.. мати... Ех!—вітром врізався в росисті стежки, далі тихо, таємниче:

— Боже, коли-б гонить сьогодня два рядки! Яке це щастя: два рядки—синя сорочка, хліб...

— А як-же пани?

Росистий ранок заплакав дзвониками і шляхом до пристани фаєтон—блись, блись колесами—аж смішно стало!

— Купаються в добрі чужому... Ми робимо. Ну-да, так: пан наш ворог!

Засміялись дзвоники шляхом аж на вигоні і тільки чути голосну пісню полотниць та іноді хапливе: „рушай!“

Все змішується—пісок холодний під ногами, пісня...

Ой, горе нам молодим
З цим прикажчиком дурним,
Гей, гей! Ох-хо-хо!
З цим прикажчиком дурним.—

весело затягли дівчата, та...

Сердиті, заспані молодиці моргали, приказували і останній акорд пісні покотився сивим степом аж до Гусачівських ланів:

Гей, гей! Ох-хо-хо!
З цим прикажчиком дурним!

— З жиру, батькові дочки, казитесь!

— Бач, Серафимка побачила прикажчика та як вигукує!

— Високо літа, де-то сяде..

Прикажчик ліниво підганяв свою булану, попалював цигарку і жартував з молодицями.

— О! Моргнув оком,—думка: треба попросить дядину—він до неї залицяється, щоб... то й... два рядки...—Попросив.

— Хай поле, але коли одстане, прожену з лану!

— Ні, дядечку, їй-богу...

— Ми будем переполювать, не бійся, Тронька,— сказала та й посміхнулась чорнява...

— Яка вона добра й гарна... Але-ж: два рядки— тридцять п'ять копійок, синя сорочка!..

Я був щасливий.

Зайняли постать. Працюю не розгинаючись, стараюсь, зверху пече сонце, а в грудях печія і десь глибоко-глибоко думка... жевріє:

— Мужицька доля гірка...

— Гай, гай! Тронька, не одставай!

Підвожу голову: мої рядки переполоті, а коло рову стоїть чорнява Пріся і кличе обідати.

І знов—хороше і смішно, почервонів і достав цибулю з торби... Обідаємо.

До полудня працюють мляво, а коли попише табельщик, починають, як каже рябий Шаповал, дуріть:

Ой, уже сонце над вечірки,—
Бере пана за печінки!

Лановий лютує, лається—панові ця пісня не подобається!

А хтось на злість знову:

Нехай бере, нехай ріже,
Нехай...

Вечоріє. А долинами на зеленій бутвині, як дівоцтво молода здає з дружками—стелеться: „Ой кінця ми, кінця“...

Повертаються додому змучені, в пилюзі, голодні.

Колосками кланяються жита, шумить од поділок вітер, а загорілі, трохи потріскані ноги одбивають якийсь чудний музичний такт:

— Легка втома... дома...

Передній ряд заколихався, сміються, а сміх гарний, простий...

Ох, і па заводі, на фабриці...

— Тра-та-телень, тра-та-телень!—виграють на сапах голодні хлопці, а пісня котиться степом, в золотій пшениці косники смиче, волошки цілує і жартами пестливими берізку обгортає...

— Тра-та-телень...

Село в ярку. Я дома; нашвидку ковтаю картоплю з лушпайками, розказую матері, як пив коло криниці „собака" півпляшки, і що гарна у Прохоренка дівчина,—переполює мої рядки.

Розказую щиро, інтимно...

Мати посміхається, журливо хитає головою:

— Оддишеш, завтра неділя...

— Сьогодня рябенька знесла перше яйце: збираю тобі на штани... Заробляй, синку, треба... Ми бідні, недостатки...

Подала води, поклала старий кожух на лаві і ще раз перепитала сина, хто переполював рядки...

—Прохоренкова... Гарна дівчина...

Зажмурив око, почервонів, а мати помітила і запитала:

— В повітці будеш спать?

Тихо. На ставу скрекотять жаби, в просі хававкає перепелка і хтось чорний з золотими зірками на кереї вкриває голову рукавом старого кожуха...

— Ай, садками!..

О, танцюють зорі, блищать сапи, співають дівчата,—а попереду уквітчана любистком Пріся йде... Чорні коси з пшеничними колосками... Сміється, жартує, лізе через перелаз...

Цілую холодний рукав кожуха, спросоння посміхаюсь і сплю дитячим сном.

Ніч.

МАТИ.

„А працю ту, що виросла із поту
Твого гарячого в жнива,
Що сипалася зерном через гору
У кіш дубовий до млина,—
Забрали в тебе ми не так, як тат,
Але розбоєм в білий день,
Коли кипіло сонце на загаті,
І гукав півень до гостей!"

Т. Осьмачка.

Кінь, запряжений у нового, кованого биндюга, стоїть уже давно коло воріт; на возі лежить застланий брезентом жатий перій, а в передку чорніє стара керея.

— Я поклав тобі, сину, керею про всякий случай,— каже до мене смутним, тремтячим голосом батько.

— Ну, от! не люблю я ваших жалощів!—вигукую сердито коло порога, брязнувши цеберкою — Заберіть назад її, чуєте?!

— Ех, сину, сину,—промовляє докірливо батько;— не кричи хоч ти вже на старого, бо так закричали мене за цей місяць—жить не хочеться!

Мене пориває підійти до батька, взяти його

широку, з рубцями од кісся руку, і поцілувати її, щоб він залишив собі у пам'яті цей поцілунок на ціле життя...

Але я, прикусивши до болю нижню губу, поспішаю до хати: так, батькова правда—надходить велика буря.

Хмари вже заступили під лісом кавалерію, що брела по перса коням житами; чорне сонце, втикане багряно-червоними стрілами на вітер, запалило за селом вітряк, і гарматні ядра, перегукуючись свистом при зустрічі, лягають на нашому, польському боці, мов ті підсвинки у вибоїни дороги, не розриваючись...

— Уже не видно й одного поляка,—каже, зіп'явшись коло вікна, мій менший брат; сестра-десятилітка сидить на доливці та кує сльозами підніжок столу—не слухає, а коли стукнули двері, брат злякано плигнув, мов той шкідливий кіт на покуття; тоді чорна тінь упала з вікна на змучене лице матери, на розірвану з гарячки на грудях сорочку: підточка тієї сорочки з товстого, тканого ще на локті полотна, а станок—жовте, салдатське.

— Андрію...—закашлялась вона, вимовивши моє ім'я, але говорити було важко, а сестра струснула на лице сльозами, примовляючи:

— Ой, матінко-вутінко, де-ж нам тебе зустрічати—виглядати-и-и?..

— Не застуй світла матері!—вигукнув я з якоюсь

люттю на брата, що сидів на лаві та дивився зляканими очима на хвору.

Мені такий жаль та сум... У нашій хаті, ще як писав брат Петро, все по-старому, все благополучно: блискуча піч стоїть, поколупана до цегли, стіл чорний, аж вилискується під лепом, і паляниця на тому столі з дрібком соли, а вікна низькі й малі—вони дивляться тільки на купу гною під повіткою, а більшою шибкою вгорі крайок ліса закреслюють...

— Таким, сину, як ми,—казав батько, — коли нема заробітків, нема життя. Конем орудую, а все наче з рук падає, все думаю: сходив Херсонщину, троє літ протрубив у шахтах, у Кривому-Розі, а ви дома на півдесятині злидні посіяли—наче мало ще нам їх і так!.. Така була сила в мене—одвірок виломлю рукою,—зносилася: ні сходив, ані спив... Та хіба тільки я такий?!

А мати на долівці, на соломі, де в головах старі баранки лежать сиві, за брата заступається:

— Не займай його,—він малий ще...—видавила вона з грудей разом із кашлем ці слова, а потім хотіла ще підвести руку до сестри—не подужала.

Я, ковтнувши солону сльозу, сказав:

— Ви-ж не вмирайте, мамо, чуєте? не вмирайте. Я привезу сьогодні доктора, чуєте?

Мати поворушила головою — одмовлялася, а далі розплющила свої великі очі, як обвалена ко-

питом ямка на лузі з водою, пильно вдивлялася в моє обличчя; здавалось, давно-давно вона колись його запам'ятала собі, хотіла щось промовити—не можна: губи ловили повітря, а голосу не було.

Я спам'ятався: треба їхати!

— Простіть мені, мамо,—сказав я, ставши на коліна. Батько, що стояв коло порога, голосно заридав, підхлипуючи по-дитячому так само, як і сестра, на всю хату; брат Петро пригнав з поля корову ще в полудень, нарвав їй гички, нагодував, усе того хазяйства миршавого доглядаючи, а на крик у хаті став на порозі з латаним мішком у руці, та такий був, мов камінь той німий...

— У другий раз...

Мати мовчала.

— У третій раз...—І я підвівся рішуче на ноги, а вона глухо мовила:

— Бог простить, сину... Не їдь тільки, дитино...

У матери знову починалася гарячка; їй знову лили на гаряче тіло самогонку, а брат Петро, засукавши рукава, розтирав.

У хаті засмерділо горілим зерном: це батько з Петром випорожнили на материні ноги останню пляшку самогону...

Батько поклав кулака, мов горнятко загоріле, на стіл—сказав:

— От жисть! Польський офіцер своєму собаці ногу перев'язував, а ми, виходить, гірше собак здихаємо?!

— Біжи, Петька, ще до Одарки по самогонку!— наказав він братові.

Петро взяв на лаві пляшку, міцно стиснув для чогось у кулак пробку, вискочив у сіни, але не встиг причинити двері, як гукнув:

— Ой, горить десь на селі! Це, мабуть, на Джулаєвому кутку, а дим валує аж у береги!..

— Катай по самогонку!—гостро наказав батько.

Ми вийшли з хати разом; пахло димом, а кутком заливалися гавкаючи пси; село-ж було німе, сторожке й люте; я мовчки одломив з верби молодий дубець—поганяти коня. Петро підбіг до воза, хотів, видно, щось мені сказати — не посмів, а батько йому вслід:

— Одна нога тут, а друга там!—і брат, оглянувшись, побіг по самогонку.

— Може й не слід їхати?—поспитав обережно, прислухаючись до гарматного клекоту, батько, додавши:

— Все рівно мати не дождеться того доктора, а сам десь накладеш головою, або з конем до Польщі замобілізують!?..

У мене в серці за ці слова закипів жаль на батька, що не міг слова йому сказати, а мовчки одчинив ворота та повісив на них керею чорну,— хай дома залишається, коли вмру по дорозі,—ударив дубцем коня, рвонувши ліворуч віжку, і биндюг заскакав по сухій дорозі, вистукуючи гальмом так, як за городом вистукував кулемет.

У передку мого воза, в нарочне зробленій скриньці, лежить револьвер: чи не хотів спитати мене про його брат Петро?

Я думаю:

— Треба було залишити його дома, бо я не знаю, чи доведеться мені повернутися додому, чи ні?..

Шумлять перед дощем придорожні верби, шумить городина, а з верби, зриваючись на вітрі, летить ворон, крякаючи...

...Поляки мобілізують підводи, польська армія, зодягнена в сірозелені німецькі шинелі, що нагадують колір жита, коли воно красується, розхристалась із дисципліни й перелякано котиться перед босими більшовицькими частинами на захід; наше село, як місцевість, де є стратегічний міст, сьогодні вдруге намагалися зайняти більшовики і, повертаючи до Джулаєвого кутка коня, я не знаю, хто-ж, нарешті, в селі зараз: пани, чи товариші?

— Хто-б не був,—кажу я вголос сам до себе,— але в підводи не поїду; плювати мені, що б'ється в гарячці армія,—у мене дома так само б'ється мати!..

Я міцно стискаю руками віжки та здержую коня, що за кождим пострілом з гармати кидається злякано то в один, то в другий бік, і під сміх польських салдатів, що стоять на розі Джулаєвої вулиці, потрапляю у бойову смугу...

— От молодець хлоп,—гукає до мене один сал-

дат.— Сам до штабу їде, правда?—сміється він золотим зубом у передніх яснах до свого товариша.

— У його віз добрий, проше пана, до Варшави вирядився,—глузує той, показуючи багнетом на новий стан коліс у моєму возі.

Мені хочеться крикнути до цього чванькового „жовнєжа":

— Не до Варшави, брешеш, а до Зелено-Гаївки!— але в моїй уяві лежить, як і зараз, розхрістана мати, що рве з гарячки на собі сорочку, а брат Петро, засукавши рукава, розтирає їй тіло самогонкою,—і не може через це зірватись таке слово.

Я б'ю по жижках коня, обминаю обгорілий баркан, де кричать та плачуть, мов божевільні, люди, та пускаю коня вподовж переляканого села на всю прить...

Я знаю одно: серце моє запеклося на руїнах пожежі, що подекуди ще й досі горіла, спопеліло стражданнями села, і коли горло здавили сльози, я хотів витягти із своєї скриньки револьвера й стріляти кождого, кого зустріну по дорозі в шинелі, що нагадує колір жита...

— Стій, ти здурів, чи що?—гукає до мене з-під повітки дядько Василь.—Куди це ти вирядився? Я колеса з воза поховав, а ти панів до Волині відвозить рішив?

— По доктора... Мати...—кинув йому під повітку слова, що змішалися з рясним дощем та заховали

в золотосиніх огнях блискавки дядькову постать... Я накрив брезентом мою схованку та взяв конем до воріт, бо назустріч, похитуючись у сідлах, скакала, мокра від дощу, мов той хлющ, трійка польських кавалеристів.

Я захолонув од такої зустрічи.

Так, не для слави польського офіцера хай будуть ці рядки! Але їх родила та велика й справедлива у віках ненависть мого народу,—що коли він, майнувши чорномалиновими краями плаща, витяг нагайку та вдарив, різнувши кривавою смугою моє лице, я хотів був у ту хвилину лише запам'ятати риси цього звіря.

— Do stokroç!..—вигукнув він кінець лайки російською мовою, запитавши знову польською:

— Ти ховаєшся? Польща боронить тебе від більшовиків, а ти не хочеш їй служити, хаме!

Його кінь хрипів під удилами над моєю головою, а пан-офіцер, не почувши крику та благання, запитав у своїх салдатів:

— Co to jest? Хлоп німий, як скотина!

Один із кавалеристів єхидно засміявся, вклонившись навіть на сідлі офіцерові, але другий суворо дивився на сцену та стримував свого коня; — я витер тоді рукавом кров, що стікала з рани, і спромігся сказати офіцерові польською-ж мовою лише троє слів:

— Дякую за визволення!

О, він зрозумів! Люто сіпнувши уздечку свого коня, пан-офіцер, коли той збив мою шапку, сказав до салдатів веселий дотеп, а далі гостро наказав:

— До штабу! Ця собака—більшовик... У-у, голота!

— Український інтелігент, проше пана полковника?—засміявся, запитавши, влесливий салдат. Він, видко, ждав лише наказу, бо нагайка в руці, з жовтим, лисичим хвостом коло ручки, аж підскакувала в салдата, але наказу не було: офіцер поспішав, глянувши на його стомленими очима, де можна було побачити доручення, що пахне у військових словом *смерть*.

І знову польська команда, грязь під копитами коней, і метушлива думка, що бігає в мозку, мов сіре польове мишеня, коли шукає загублену нору:

— Батькова правда,—каже до мене це сіре мишеня;—мати, мабуть, померла, а твоя смерть праворуч, на коні, хай-но за село виїде салдат... не віриш?

— Ні!—відповідаю, скригаючи зубами так, що мишеня раптом десь зникає несподівано, як і з'явилося, а губи шепочуть лише одно:

— Застрелити, за смерть матери та свою, хоч одного з армії, що носить житній колір шинелі,—рішив я, підсунувшись до своєї скриньки та хруснувши пальцями: задубіли після дощу руки.

А кінь мій, мов у тій пісні, зажурився та, спотикаючись, ішов поруч із гнідим кавалерійським туди, де глухо крякали в житах кулемети, де брели зарошені люди, де впало останнє, перед дощем, гарматне ядро, розколовши надвоє коло школи старого осокора.

Ми їхали мовчки недовго.

— Пан—інтелігент?—запитав мене несподівано салдат польської армії.

— Так, учитель,—збрехав я, не розуміючи, до чого йде мова.

Він засміявся, додавши суворо:

— Так не можна відповідати польському офіцерові, розумієш?

Я мовчав. Хіба можна було, гадав я, сказати цій потайній собаці про смерть моєї матери? Хіба можна...

— Часи пан має?—запитав він знову, не спускаючи з мене пильних, маленьких хитрих очей.

— Де там у нас часи ті будуть!—відповів я не в тон салдатові, глянувши мимоволі на захід, де ховався під лісом довгий хвіст польського обозу.

— І нічого не має?—спинив він раптом мого коня, а сам скочив із сідла на землю. Я встав з воза й ждав:

— Не може бути, що він хоче розстріляти мене в такий спосіб,—подумав я, приготувавшись до оборони на смерть.

— Йолоп ти, чуєш?—крикнув легіонер, розмахуючи кулаками.

Для мене було зрозуміло, що коли людині втрьох розрубати нагайкою лице, коли вона має десь у схованці револьвера, це трохи скидається на йолопа, але я, мабуть, мав тоді такий вигляд, що сержантові довелося вжити такого влучного порівняння.

— В чому річ?—поспитав я, здивований, у салдата. Ведіть мене до штабу.

— Не вдавай дурня! Вивертай кишені, сарака!—гукнув осатанілий легіонір.

Мені зробилося смішно. Так, тепер я зрозумів, і моментально вивернув; із кишені впала додолу лише квитанційна нотатка „о приемке продразверстки", яку я нахилився підняти та сховати знову, але сержантові не сподобався мій рух, він злісно гукнув:

— Не руш!

— Квитанція за продразверстку,—пояснив я, не підіймаючи папірця.

— Розстебни сорочку,—спокійно сказав до мене сержант, оглядаючись злодійкувато на всі боки та підганяючи словами:—скоріше, скоріше!..

У мене на грудях, на синьому шнурку, висів маленькій позолочений хрестик — подарунок матери, коли виряжала мене колись до війська.

— Здійми,— якось тихо прошепотів він і коли я передав цю здобич, він уважно додивлявся до

проби, а потім махнув чогось рукою,—мовляв, казна-що, але пригодиться — витяг із-за пазухи великого гамана й положив туди мого хрестика...

О, в тому гаманці були не тільки хрестики, що мали вартість таку, як мій!

Я взяв на мокрій землі шнурок та нотатку.

— Рушай! — сказав незадоволено сержант, додавши:

— За образу чести польської армії я повинен був тебе розстріляти, як пса, але зараз маєш підвозити до більшовицьких позицій набої, зрозумів? Ти не більшовик?

— Дякую панові офіцерові. Ні!—вигукнув я радісно, лише для гонору героя хрестиків, назвавши його офіцером; але які прекрасні наслідки мало для мене це слово!

Сержант похвалив мене, що я такий, мовляв, розумний хлоп, що навіть польською мовою володію!

— Рідко трапляються такі хлопи,— зробив він серойзне зауваження.

— Навіть українські інтелігенти...

Але я не слухав; мене охопила така радість, що зможу, нарешті, проскочити бойову смугу, зможу попасти до бойового сектора більшовиків, де перед моїми очима стояла поза арміями лише Зелено-Гаївська лікарня... Я буду ридати перед лікарем так, як ридав мій батько, коли я прощався

з матір'ю—лікар повинен поїхати—це моя постанова...

І я гнав коня до польського штабу з такою силою, що мій пан сержант лише посміхався:

— О, ти гарячий!—приказував він, гоноровито осмикуючись, коли ми під'їздили до штабу.

———

Дощ перестав; вітер гнав на захід патлаті хмари, а над лісом вималював широку синю смугу, як Дніпро коло Зелено-Гаївки, та вмочив туди старі дуби ще прадідівського бору—таке було суворе й грізне небо.

На нашому, польському боці хмари вгорі пливуть до тієї смуги чорними кораблями—ще хвилина, й синя смуга, що нагадує Дніпро, не вмістить цього небесного флоту; а за селом, де штаб з гарячкою та безпорадністю одступає до бору польська армія.

Валка селянських підвід грузить під лайку сержантів набої: коні місять ногами грязь, а ящики ламають своєю вагою тонку шалівку возів, і коли вже підводу загружено, на воза вискакує, кидаючи туди товсту, салдатську торбу, сержант: він зляткано оглядається назад, де за горою йде густа, без перерви, перестрілка, хвилину щось думає, а далі люто б'є коня та вигукує знову лайку на дядька, що коняка, смикаючи воза, заляпала його гряззю.

Селяни, зрідка молоді, єхиливши до землі голови, біжать по грязі, не сідаючи на воза, поруч із кіньми—така важка дорога.

— Сідай, бо далеко бігти!—глузує на возі сержант, задоволений, що він, нарешті, таки осідлав єобі цього дядька в далеку дорогу...

До нас підбігає схвильований старшина польської армії:

— Я маю їхати, коня забито...

Але мій сержант на цей раз не забув, видно, наказу свого начальника:

— Проше, пана-капітана, але хлоп з наказу графа має підвозити кулеметні стрічки до більшовицьких позицій!..

Офіцер побіг до двохколок червоного хреста: вони спішно підвозять, перекладаючи на селянські вози, поранених; кіннота гусарів у галоп виїхала пашнею на праве крило; вже сутеніє, я боюся, що польська армія зрушить під натиском раніше, аніж я зможу виїхати на гору, де є надія проскочити до Зелено-Гаївки!

— Грузи!—підбадьорює мене наказом сержант, показуючи рукою на ящики з кулеметними стрічками; під вербами стоїть недобита сотня салдатів: „зрадники, що покинули праве крило“—пояснює, лаючись сержант; а „зрадники“ стоять під вербами, слідкуючи очима, як поспішно тікають сер-

жанти з офіцерами, і рішуче одмовляються йти вдруге на фронт.

— Повстання? Більшовики?!—долітають до мене окремі слова запіненого офіцера, але в цю-ж хвилину салдатів оточують штабні сержанти, а під верби, де ми стоїмо (я вже навантажив кулеметні стрічки з французькими написами), здержуючи коня, летів мій хрещений батько сьогодні—граф Яромірський.

— Пан-граф, пане-графе!—загукали з усіх боків, підбігаючи до змиленого коня графа.

— Co to jest?!—якось верескливо врізався мені голос графа; тоді виступив серед німого мовчання салдатів, що стояли оточені озброєними сержантами, один—так, я не забуду цієї хвилини,—так само як і його слова:

— Я вмру—сказав він,—мені тепер однаково, чи розстріляють більшовики, чи свої, але з фронту, хай знає це пан-полковник, втікли, не знаю, сержанти...

— Зрадник! Розстріляти його! — загукали сержанти, але зустріли в очах салдатів таку люту ненависть, що ніхто більше не промовив і слова. Салдат:

— На фронті немає людей, нас залишили, прошу пана, без жадного звязку, більшовики наступають колонами, вистрілюючи нас, як дике м'ясо... Ми мали сотню, а лишилося...

— Більшовик!—різнув пан полковник на всю руку нагайкою, як і мене, салдата, але спам'ятавшись, вигукнув команду, а потім сказав:

— За річ Посполиту, собако, а не сержанти Сержантами керує штаб, а не голота! Хто одмовляється йти на фронт?

Салдати були німі; тоді ще раз повернувся конем коло сотні граф і, щільно зціпивши зуби, глянув на готових стріляти сержантів, наказав офіцерові:

— На фронт!

Залунала команда, салдати, вирівнявши похилені голови, пішли вдруге на фронт; до мене на воза, з наказу героя хрестиків, сів побитий салдат з кулеметом, і ми рушили під більшовицькі позиції.

Я повинен був бути задоволений,—по мені-ж сьогодні ходила почесна нагайка, що так уміло посилала на фронт салдатів...

Але в мене боліла не рана,—я знав: так повинно бути, бо-ж ми біжимо ще, коли пани їдуть, поруч із кіньми!..

Вже зовсім смеркало. На польській позиції, десь на лівому крилі, горить прожектор, а в моєму серці горить біль,—він вилітає, бачиться мені, червоними ракетами та сіється іскрами за Зелено-Гаївкою, а виття собак на Джулаєвому кутку виводить перед очі тільки матір...

— Важка дорога,—кажу я до свого коня, злажу з воза, як робили старші люди з нашого села, та біжу темної ночи поруч із конем.

— Я не хочу по дурному вмирати... Не хочу, розумієш?—шепоче, звертаючись до когось невідомого, салдат; він, так само, як і я, злазить під гору з воза, та йде вперед, спотикаючись иноді на копці при дорозі.

Біле око прожектора викинуло на Зелено-Гаївську дорогу пасмо світла, а на горі, де лікарня, тліли в вікнах далекі вогні—о, я знаю цю дорогу!..

Але я знаю ще одну велику таемницю, невідому салдатові: ранком, коли кричали горласті півні, а сонне село продерло до сонця заспані очі вікон— тоді більшовицькі полки, що несли в руках розірвані знамена своеї армії, що наступали босі й голі на польські позиції—було підсилено бойовою кавалерією Котовського.

Вона цілий день, під гарматним огнем, переправлялася паромами.

— В обіди,—каже до мене салдат,—матроси. голі по пояс, оперезані навхрест кулеметними стрічками, наступали з такою одвагою, що польська армія встояла лише познанськими полками... Ви нічого не чуете?—запитуе він, удивляючись у тьму ночі, в далекі вогні лікарні...

— Ні.., То мабудь, дме після дощів сухий вітер,—відповідаю салдатові.

Він мовчить. А на фронт, обминаючи нашу сотню, спішно, тихо вигукуючи коротку команду, що шипить у вимові поляків, як шелест пашні, летить кіннота.

На нашому правому крилі такий спокій, що коли лопне постріл-другий—не віриться, що тут захрясла в пашні ціла армія...

— В моему селі тепер теж спокій,—гадаю я, а глухе, далеке виття собак, що летить до мене чомусь із погорілого Джулаевого кутка, гостро до болю, коли хочеться плакати, замкнуло мої мислі на порозі нашої низької, мов та печериця під горою, хати.

Я знаю: батько вийшов на ґанок—у хаті так душно, аж млосно, а діти сплять де хто впав, одна тільки сестра—ввижаеться—сидить при гасничку над матір'ю...

Мою думку шарпае знову бліде лице прожектора, що намагаеться прорізати чорну основу, яку так таемниче заткала сьогодні ніч.

— Повертайте ліворуч, — каже схвильований салдат.

Я починаю його ненавидіти: чого він труситься? Смерть? хіба глупої ночи не однаково маю вмерти, коли доведеться, я?

Мої мислі горять, а тупий біль закипів уже люттю:

— Його-ж ім'я—починаю іронізувати я,—історики польські можуть зарахувати під загальною назвою безіменних тисячних героїв!.. Хай радіє сьогоднішня ніч, коли десь по костьолах його землі буде проспівано вічну пам'ять, коли...

Андрію!..

Я отлядаюся назад так, це-ж був голос моєї матери, але в мене перед очима бігають перелякані та суворі очі військових, а десь далеко за лугами, по той бік Дніпра, ясно горять ліси; з фронту летять замилені коні, офіцерам передають коротку, тривожну мов, журавлине „кру" перед бурею, звістку:

— Має наступати Котовський...

— Котовський...—повторює чомусь мій салдат це ім'я.

Ми зупиняємося; сотню розбивають на відділи з п'яти—десяти душ, та ведуть у долину, де сторожко долітає глухий наказ, а моя стійка з набоями—це місце польового штабу: шумлять телефони, хтось нервово повідомляє, що на праве крило густо наступає піхота, в резерві—кавалерія...

Піхоті дають наказа приготуватись до зустрічи.

— Така погана позиція,—з тихим незадоволенням кидає на землю хтось із авторитетних ці слова, що летять, здається мені, разом із дикими качками на той бік, до Зелено-Гаївки, де чути бадьорий крик, уривки пісень та глухе рокотання вітру...

— Сволоч наступатиме сю ніч в-останнє.

Це говорить той самий голос, запитуючи:

— Гайдамаки прибули?

— Так...

— На фронт виїхав граф... На фронт виїхав граф,—шипить хтось нервово у телефонну трубку...

Я безнадійно набиваю повний рептух перію, підвязую до оглоблі, хай не ірже, хай не хрипить тривожно мій кінь!

Огні Зелено-Гаївської лікарні погасли; я не прислухаюсь, як раніше, до рясної перестрілки фронту: це має бути смерть во і'мя життя, але життя моєї матери, мислю, догоріло, а майбутнє братів із сестрами спотикається темної ночи в безвість...

Заплющую очі, а хтось засвічує старечою рукою лямпадку перед чорними іконами в нашій хаті так, як колись засвічувала мати в зелену неділю, коли пахло чепчиком та любистком...

У мене тихо котяться по виду сльози.

— На фронт виїхав граф—шумить,—не знаю,—чи, то вітер, чи телефон...

Іржуть коні, а коротка літня ніч уже скидає чорну керею над борами—сьогодні буде золотий день!

Я дивлюся з тупою цікавістю на заспані, синьобілі обличчя салдатів, що нагадують мерців, на радість їхню, коли вони вітають один одного, жар-

туючи, що більшовики побоялись наступати, мені хочеться сказати тоді якусь стару сентенцію: „О, націє польська, скільки гонору й чванства маєш!“

Але моє сердце щемить, коли слідкую, як назустріч сонцю летить ключ сонних, сполоханих за Дніпром качок, а слідом за ними, не вспів іще ніхто запропонувати вистрелити, з диким свистом летить гарматний постріл та б'є на приціл позад нас.

Пашня, степ, фронт—стрепенулися; телефон десь під моїм возом зашипів, мов гад: „кавалерія, Котовський, кавалерія“...

Я зануздав переляканого коня та встиг запам'ятати знайоме обличчя салдата, якого підвозив увечері: він стояв на колінах, коло кулемета, а очі потопали на сході, де виплив уже на половину криваво-огненний диск сонця.

— Смерть!—крикнув салдат йому назустріч, а сам упав головою під копець і, не слухаючи команди, стріляв у розірвані кіньми тумани.

Хрипів степ, ішла атака, а на землю, скошений кулями, упав крик першої лави більшовицьких полків:

— Дайош Варшаву!..

— Варшаву-у-!..—Засвистіли кулі, але я повернув коня, де на возі ще лежали два ящики з набоями, і полетів слідом за штабними кавалеристами; вони, загледівши чорно-малиновий плащ,

раптом зупинилися: на позиції, оточений сержантами, скакав на вороному коні граф...

— Пане-полковнику, навіть трупами не стримаємо наступ,—каже, схиливши голову на буйну гриву коня, знайомий мені голос.

— Цо?

І граф поскакав на позиції, а мене з конем знову погнали сержанти до бойової лінії...

„Козаки! Ви повинні не осоромити перед польською армією матери України“...—Це були останні слова, що долетіли до мене з долини, де з червоними верхами на шапках шикувалися до бою гайдамацькі курені, слова, що нагадали якусь стару драму мого народу, і я знав добре, що не осоромлять гайдамаки польської армії, а може навпаки...

— Смерть!!!—захрипів степ єдине слово салдата, коли гарматне ядро прорубало ворота фронту; тоді кіннота обох армій зустрілася, і тоді-ж кавалерист-більшовик, що вилетів із туману і став у стременах на польському окопі, прицілився з револьвера й випустив сім куль слідом за вороним конем графа, що летів у закривавлених удилах...

— Ні, я таки проскочу сьогодні до Зелено-Гаївки!—стукає моє серце якоюсь звірячою радістю, але я вже не певний, чи це моя мисль, чи ні,—я тільки дістав з воза револьвера і спокійно кладу його до кишені.

— Ящики з набоями додолу! Хай попробує тепер сержант...

Я на хвилину закам'янів: кавалерист надвоє розколов голову якогось сержанта, його кінь крутнувся на окопі, мов дзиґа—він спіткнувся на німий кулемет, де сидів салдат, що вигукнув божевільно перед боєм слово „смерть!" та:

— Я бідний! Не рубай...—підняв він праву руку над головою.

— Не пан?!—Кавалерист дзвінко вилаявся, але закривавлена смужка стали в його руці ударила з розмаху кулеметну цівку, а польський салдат удруге вигукнув з жахом:

— Я—бідний!

— Трудно, братан, руку сдержать,—якось не-по-військовому сказав кавалерист, хитнувшись на сідлі, і впав навзнак на землю.

З долини, займаючи праве крило польської армії, пішли в атаку гайдамацькі курені; польська піхота збігала в долину, мов каламутна вода...

Так, більшовицькі полки робили останній наступ, і тачанки з кулеметами вже забігали, скригаючи немазаними колесами, в саме серце польської армії—зону польового штабу.

— Ні, не привезу я лікаря до матери... Смерть,—кажу я вголос ці слова, а Зелено-Гаївська лікарня горить у цей час так тихо та ясно.

То польська армія, залишаючи села, палить, щоб ворог не скористався, природню позицію!

Залізний дах лікарні огненно піднявся над осокорами, а далі все заглушив гук гармат та крики поранених.

Я, забутий у бойовій гарячці штабними сержантами, стою коло коня, та жду хвилини, коли, нарешті, польська армія лавами зрушить із фронту.

Це мусить бути—я знаю—так само, як і те, що краще вмерти, аніж повертатися тепер без коня додому!

Я жду. В мене цокотять зуби в такт якомусь божевільному ритмові бою, а рука тремтить у кишені, де я заціпив, заломивши нігті, револьвера, бо мені хочеться стріляти...

— Котовський розбив гайдамаків!..

Не знаю хто, кому, сповістив цю страшну для польського штабу звістку, але армія оголила фронт, залишаючи більшовикам кулемети, набої, навіть гармати.

З коня зняли тяжко пораненого графа, прослали шинелю на моєму возі—його рушницю поклали в головах та, доручивши проводити двом кавалеристам, погнали в долину, куди бігла тепер перелякана армія не хвилями, а мов та отара овець: вона згубила дисципліну, не слухала команди, не оглядалася назад...

— Варшаву-у-у!—лунали позаду крики більшовицької кавалерії, що летіла побідно, рубаючи по дорозі тих, хто мав житній колір шинелі...

Мене не зарубають: підводчик. А все-таки (я накинув під возом гальмо на гвіздок)—уся сила моєї енергії тепер: вискочити на дорогу до Джулаєвого кутка.

— Стій!

Польські салдати багнетами спинили мого коня, а на протести кавалеристів, що я везу графа, почали лаятися: вони поклали на воза свого пораненого товариша.

Я глянув на його обличчя: це був той самий салдат, що так боявся смерти; той самий, що крикнув: „Я—бідний!“

Один чорт! салдат, граф—це було для мене однаково: я-ж був для армії лише підводчик— частка затоптаного кіньми села...

— Скоріше, хлопе!—шипить не своїм голосом кавалерист та б'є нагайкою вподовж спини мого коня; за нами лунко кричить, мов недорізаний, степ, а голос його—це голос цього кавалериста: він хоче копнути матюками суху дорогу, хоче лайкою в бога висловити трагедію своєї армії!

Тоді я забуваю на хвилину про матір, тоді мій гнів та лють шарпає смужка вирваного кінського волосу на спині, а сам я, мов божевільний з радости начальник армії, що перемогла, дивлюся

у вічі смерті; о, я тепер знаю, що втіче до польського обозу лише той, хто не оглянеться аж до самого лісу назад—хто кінний.

З мого села десь під горою, у вишнях, скрегоче кулемет.

— Це дякують полякам джулаївці,—проскакує в мене думка, але кінь спотикається на копець, віз підскакує, а очі графа з ненавистю та болем дивляться на мене: він хоче дати наказ кавалеристам, він намагається висмикнути з-під себе поранену руку, дає зрозуміти, що треба спинити коня, тоді я гукаю на все горло „гиття!“—мені треба ще заглушити белькотання закривавленого графа...

Уже недалеко перехресні шляхи—накочена дорога до Києва, а глуха, з двома стежками у зеленому шпориші—до мого села; я вирішив, що це буде межа, де не повинно справдитися батьківське слово.

Хай хоч сьогодні я не буду конем, що хтось має вивозити на мені гній до свого сухого поля... Хай не сміється дядько Василь, що я поїхав підвозити до Волини панів!..

Я спиняю коня... На горі ще йде бій, але польська армія біжить до бору не тією дорогою, куди погнали мене кавалеристи—до польського штабу за селом—вона тікає пашнею, навпростець прямує до накоченої дороги, де підскакує в голубому диму гарматних пострілів.

На місці польського штабу лежать, невідомо— мертві, чи поранені, салдати, розламана кухня та солома з сіном, що розтрусили возами селяни.

Я зовсім спинив коня; граф застогнав, плюнувши лайку в обличчя пораненого салдата, що лежав без пам'яти цілу дорогу; один із кавалеристів вихопився конем за вербу: вони були здивовані, що штаб та червоний хрест зникли невідомо куди.

— Що сталося?—кричить, спиняючи коня за два кроки од воза, переляканий кавалерист.

— Нічого!—відповідаю, та стріляю з револьвера поспіль три рази, а він звисає в стременах коня та біжить з ним мертвий, попустивши до колін уздечку, в степ; я хватаю з-під голови графа рушницю — він дивиться на цю сцену поширеними, червоними з люти очима—та мені не до графа тепер: з-поза дуплинастих верб, що згорбилися од старости, вартуючи село, скакає на постріли кавалерист—у мене трусяться руки, я не знаю, чи є хоч одна куля в рушниці графа, але затвор подає в цівку—стріляю тоді просто в малинову стрічку, що вплетено в гриву цього викоханого коня, бо кавалерист приліг, тримаючи в руці револьвера, до кінської шиї.

Я на цей раз не влучив; тільки кавалерист, піймавши на вітрі переможний крик кавалерії, повернув коня до бору: лопнули за мною два постріли з револьвера, і вівса заткали вершника у зелену далечінь степу.

Я кричу, нахваляюся, слідом за ним; п'яний тепер якоюсь великою радістю перемоги, я ще хочу вистрілити з рушниці, клацаю, а затвор не подає куль: це була остання.

Шарпаю віжками коня, в правій руці револьвер, а на возі граф та просто салдат-поляк, я жену селом коня так, що навіть свої-ж не пізнають мене в обличчя, а лише по коневі здогадуються.

— Куди це ти, Максимовичу, добро таке возив?

Це так жартує, спершись на воротях, де прибито розмальованого дерев'яного хреста, один дядько.

— Пани є ще в селі, чи немає?—запитую його, не відповідаючи.

— Я-б і тебе не бачив, коли-б це ти не їхав...

Ні, хіба я можу вдержатись—у мене так накипіло за сю ніч—щоб не послати цього дядька десь аж під небесну канцелярію?..

— Немає?!

— А я що тобі: польський генерал?

Я махнув рукою — безнадійно допитуватися—а лайка, коли там виплило слово „мати", зникла, і я поїхав вільною ходою додому.

— Хоч-би тобі душа з нашого кутка,—гадав я, ворота скрізь позачинено, а все село під гору вибігає та за боєм слідкує...

Виглядають із-за воріт, запитуючи, лише ті, в кого погнали в підводи чи батька, чи сина; дітвора вискакує аж за ворота, на вулицю, хоче зазирнути

в обличчя поранених, а хтось із старших серед дітей аж у долоні ляскає:

— Ой, рушниця-ж! От одріза можна зробить, ге?

Я сховав до кишені револьвера. Такий мені сум—я боюся думати про матір, мені скоро скажуть.

— Скоріше їдь!—гукає із свого двору дядько Василь; я аж зрадів—це далекий наш родич: коли що трапилося дома, тут буде відомо.

Але я не розумію його хвилювання. Він одчинив ворота, коня за повід, а сам на дорогу вдивляється.

— Ну, як таки так їхать?—починає картати він мене,—ще й слід панський не захолонув—усе село перевернули—давай підводи пану! А ти десь вирвався, ти... О, до це пани живі?—запитав він, аж зблід, коли вкотив до клуні воза та почав здіймати колеса...

Я почав плакати; із сіней дядькової хати вибіг із набряклими від сліз очима брат Петро: я не питав його.

— Мати вночі вмерли, а за тобою все плакали—не говорять, а тільки плачуть; ми їм кажемо: „Він приїде з доктором", а вони ковтнули води з ложечки—захлинулися...

— Чого ти лаєшся? Лежи камінем з доброї чести!—каже переляканим голосом дядько Василь до графа; я на крик підхожу до воза—у мене тепер ні жалю, ані серця—лише тупий біль: у клуні

напівтемно, а зайчики сонця, що проскакують через шалівку на тік, сліплять графові очі...

Граф:

— Польша озолотить тебе за мене, чуєш? Я—граф Яромірський, начальник другої познанської дивізії, розумієш? Хто ти?!

Дядько Василь:

— Чи не гадова душа! Цабе яке вискіпалося: мулько, мабуть, лежать на возі?!

Я засміявся... Мені вподобалася така відповідь, але я згадав за коня:

— Веди його в левади, хай трохи промнеться,—сказав Петрові, передавши вуздечку.

В клуні тепер нас тільки троє, я з дядьком та граф; салдат, коли його перевернув обличчям до сонця дядько Василь, уже, видно, давно задубів; губи щільно замкнені, а пристаркуватий, з великим шрамом на бороді вид, такий був збитий за життя, що я мимоволі згадав його слова: „Я бідний"...

— За мою смерть—польська армія розіб'є більшовиків—не тільки ти (це граф до мене), а все село спалимо до цурки... Дай мені води,—командує по-військовому граф дядькові Василеві.

— Ой зараза-ж!—це дядько Василь.

— Пан полковник не помиляється?—запитую графа. Мені тепер просто хочеться побалакати—доля його лежала в моїй кишені, але дядько Василь

нервується: „Скоріше, чого там ще панькаєшся", кажуть за нього тремтячі руки, коли він почув із уст пораненого кару вогню...

— Селом побігли більшовики!—пошепки, причинивши хвіртку, передає дядина чи дочка Василева.

— Не вештайсь по двору, в хаті сиди!—кричить до неї дядько.

... Я згадую вигорілий Джулаєвий куток, я уявляю до найменших дрібниць, як захлинулася водою перед смертю мати, тоді вдруге виймаю з кишені револьвера: граф скавулить, мов пес на пожежі.

— Більше не доведеться палити, пане-полковнику!

Я повертаю барабан револьвера, а дядько Василь махає рукою:

— Не стріляй, він уже й так готовий... Сам дійшов. Фу, смердота яка!

В клуні темно. А селом (уже стихли постріли) стугонить під копитами земля, скригають немазані тачанки, а сірі, в зелених штанях до обмоток, червоноармійці, заскакують у двір пити воду...

— Я приберу до вечора,—каже до мене дядько Василь, замикаючи клуню; а сам по-хазяйському виносить на двір відро води, ставляє її посеред двору, як на весіллі:

— Стомилися, товариші? — хитро, протираючи вуса, запитує він якогось червоноармійця.

— Вода в нас хороша, кринишна... хліба трудніше достать, а вода, слава богу, є; не вірите в бога?

Падають дядькові слова за мною: я поспішаю левадами додому.

Тихо заходять сьогодні до нашого двору люди; майстрі тешуть під повіткою дубового хреста, а батько стоїть без картуза серед двору — руки спустив додолу: в його чубі заплуталося сіно, вітер хоче висмикнути, а сінина метляється, аж до густої брови дістає, але батько не хоче помогти вітрові—не підіймаються руки.

— Врубайте, тату, полотна, матері на труну,— баба кажуть...

Це моя сестра—наш пастух тепер і хазяйка: вона цієї ночи посмутніла й постаріла.

— Не лінувалась за свій короткий вік—можна і врубати,—каже батько, втерши рукавом сльози, до людей.

Ми коло порога зустрічаємось, а він:

— Щастя твоє—до мене, глянувши на синю, пухлу смугу, що залишилася на моєму обличчі, як спомин про графа,—щастя, що тільки вирвано шматок м'яса, а сам хоч цілий зостався: залий березовкою.

Батько хотів ще щось промовити, та в хаті, коли почули, що я прийшов, заголосили жінки—

материні сестри, а найменший мій брат сидів на тому-ж самому місці, коло вікна, як і вчора, коли я виїздив по доктора...

Він уже виплакав свої сльози—схлипував; одна тільки сестра примовляла за тітками, голосячи:

— Ой, матінко-вутінко, де-ж нам тебе зустрічати—виглядати?

... Я цілую в останній раз мертві руки матері, а коли стихає в хаті голосіння, до мене—не знаю—настирливо (я жахаюся цієї думки) підкрадається одне запитання: чому моя мати так зціпила щільно губи, як і мертвий салдат?

— Смерть... не хвилюйся, сину,—вговоряє мене якийсь старечий голос.

З моїх очей капають нестримано сльози на лице матері, а сам я глухо ридаю...

— Смерть!—чую я знову нелюдський крик салдата перед боєм.

— От забули ви, діти, хоч раз десь ізнятися з матір'ю, щоб пам'ять була,—той самий голос старої.

Я вихожу з хати: принесли полотно на труну матері...

Перелажу до городчика; мені не хочеться зустрічати людей, а в городчику—холодна м'ята та любисток, ще й гвоздики повні—квітки, що їх так любила моя мати; я рву, але божевільне запитання вдруге підкрадається до мене: чому моя мати так зціпила губи, як і мертвий салдат?

— Киш-ш!—кидаю грудку землі на курку, що кублиться під кущем аґрусу: вона підлітає, а з нею летить моє божевільне запитання.

І знову хрипить степ, кіннота йде в атаку, а салдат, що став тепер півнем, стоїть на купі гною коло повітки та кричить несамовито:

— Смерть!

Я йду...

— Ну розписуйте хреста,—каже мені спокійним голосом майстер, наш сусід.

— Зараз.

... До мене прийшов спокій. Батько стоїть без картуза серед двору: гранчаста, загоріла шия, а сінину з чуба вітер висмикнув.

Я беру крейду до рук, і не знаю, що-ж саме написати на хресті про смерть моеі матери?

Майстер підказує мені:

— А ви, Максимовичу, просто, без латини. „Оксана Андрієвна Романюк"...

— Ні, не можна: *мати*.

Але в мене справді не знайшлося слова, яким можна було-б на хресті матери змалювати її страждання.

ЗА ВОРІТЬМИ.

I.

Лемківка притоптана та завіяна пилом, мов той шпориш на вигоні.

Ішла степом — на чорноземі не стала, і не вспіла річку Червону перебрести, як треба було розсіяти хати з повітками на дрібних пісках, в отій червоній шелюзі, що з неї Лемківці збиралися хліб їсти.

Білували шелюгу на сапети, плели корзини мальовані, та по два злоти продавали,— не помоглося, півсела рушало за царизни по заробітках, і тільки влітку економія пана Пшіндзьовського давала заробити на штани та спідницю...

— Мабуть ніхто,—казали сусідні села,— не вміє так любити землю, як оті люди з пісків...

Вони заздрили; справді: городи, хоч і порізані, мов ті стрічки молодої, а родили Лемківцям картоплі з капустою аж на цілу зиму...

Революція прирізала панської, але на родючій картоплі розплодилося у всякого отого кукілю, що снаги мужицької аби хватало сорочку на плечі стулить...

І не дурно-ж ото сидить вдова Марта на жорості за ворітьми, та в'яже свої думки, мов осіннє сонце бабине літо по стерні, і пускає одну за другою в степ, як ластівку; у чорних просах степу мріють заіржавлені рейки залізниці, і п'ять раз день-у-день, здається Марті, пробігає, не спиняючись на Лемківському перегоні, поїзд...

Марта за думками хитає головою, її найменша дочка-семиліток Варка грається з дітворою коло сусіднього двору; понасипали маленькі кубашки піску, це—кавуни, а Парасчин білоголовий Демидок—за діда-сторожа, і бігають дорогою, коло баштану, тільки злодії та собаки.

Варка трохи захрипла, і коли ловить прудкого Політка, з гарчанням падає на коліна, хватає його за колошу білих штаненят і починає довго та глухо гавкати, Демидок ховається тоді за вербою і, прицілившись з деревяної ложі, стріляє — „бу-х-х!“; злодії розбігаються, за ними женеться вздовж вулиці Варка, а „підстреленого“ Політка ведуть під повітку — там має бути міліція...

Дорогою до міліції Політок збирається тікати, його ловлять тоді вже всі, не помічаючи, що він от-от не збив з ніг баби Горпинки.

— Бий його сила божа! Наче камінюкою хто влупив: і не стид-страм—здорові отакі, в комсомол писать треба, а вони баштанують!

— Магай-бі, Марто,—привіталась побожно Гор-

пинка, і здивовано кивнула головою на мішок з нарізаними сонячниками та сапет навибираних гірків:

— Оце так неділю вшанувала—сонячників мішок навернула?

— Переспіють-же, бабо... Та ще внадилися горобці: клюють, клюють... Хіба мені у будній день є коли за чужою роботою хоч угору глянуть?—почала виправдуватись Марта, зідхнула і сказала:

— Од п'ятниці панщину Гордієвому Петру робила: гречку звязала, просо на березі вижала, а своє горобці допивають...

— Не бійся,—таємниче одказала їй Горпинка,—у Сторчака не будуть пить, він знає таке слово, що скаже горобцям: „летіть на коноплі!"—здійmуться, наче буря та, а його добра ніколи не зачеплять.

Марта смутно осміхнулася:

— Якби-ж то, бабо, ми таке слово знали... А я, правду кажучи, і не вірю цьому, мене всі відьмою дражнять: була корова—була відьма, а продала в голодовку—чужих діти пасуть...

— Не кажи мені цього,—заперечувала, присідаючи на жоростах, Горпинка,—бо вже хай не дасть збрехать Петро Гордійчин: мололи, каже, в-осени у Захарка Вовка (рідня якась твоя?), а дід один божився-розказував: „плачеться, каже, один чоловік на пацюків—не можна нічого в млині вдержать, наче наслав хто, а Гайворонський дід

(він уже покійний) слухав-слухав, засміявся, та: „А що-б ти дав мені, як виведу зараз пацюків?" Той чоловік йому з одного слова: „п'ять пудів пшеничної"... Він тоді вийшов з млина: „Дивіться, люди добрі",—поговорив щось, обійшов млина, помахав руками: „Хлопці—це так до пацюків,—виходьте до мене, де який є!.." І—матінко моя, як посунули вони, як посунули—так того горба заїзного і вкрили, стоять тільки та вусики у муці витрушують, лавою стали, як ті москалі—нічичирк. А дід махнув рукою: „На чотири лави, хлопці, розбийтеся, хто куди, а в цьому млині хай духу вашого не буде!..." А ти не віриш: є, голубко, такі люди, хай бог береже...

— Трам-та, трам-та...— сокоріла Горпинка, але смутку Мартиного не розвіяла, бо вп'ялися її очі у стіжок з п'яти кіп жита і не можна нікуди одвести—так наче вимірюють на серці тугу:

— Прийдеться, мабуть,—гадає Марта,—й овечата продати під осінь, а ціна-ж тепер на скотину—не годуй краще...

Горпинка трохи згодом, помовчавши:

— Обтикалась ти ними, як дівка гвоздиками: і ні до людей, ні до бога... А сьогодні така прехороша служба була, наче у великдень на утрені: батюшка говорив про голод: бога, каже, забули, а церкви хотять за налоги замикать... І—і, такий юрмис у народі, таке!

— Таке саме, бабо,—знехотя одказувала Марта,—як з тими пацюками—не вірю: добре комусь бля-гузкать язиком, добре Гордійчиному Петру одмо-люваться—є за що, хай дякує бога, а такій нужді, як ми—нема за що, то... хай вибачає...

— Варко, іди полуднувать!—гукнула вздовж ву-лиці Марта, та Варка не чула.

Політкові саме робили допита, і Демидок, на-сунувши на лоба картуза, суворо випитував злодія:

— Ти признайсь, товариш, краще буде... Брав у старика кавуни, чи ні—говори?... Говори правду, товариш, гамністія буде...

Політок шморгав носом, обдивлявся скоса вар-тових–Варку та голочеревого хлопчика, і шеке-ряючи казав:

— Я не кряв: хай мені рлуки покорлчить...—То-вариш—начальник!.. Позвольте до вєтру сходить?..

...Утік, утік! . І сонна вулиця знову позіхнула, збила ногами дітвори пісок, і покотила дитячий вереск так сильно, що порушила у сонячниках сон собаки—Жука; він, не розкриваючи очей, клацнув зубами, загарчав і заспокоївся... Хотів гавкнути, але рішив—даремне, і пересунув за сон-цем свою голову в гарбузиння...

— Діти, діти...—загадала щось своє Горпинка, а спам'ятавшися, по думці, пхикнула губами, зни-зала плечима, і докори на Марту вимовляла дрібно-дрібно; до неї десь іздалеку підкралася така хитра

та влесливо-ласкава думка: чи не здуріла вдова з малечею?... Вона сказала:

— Не бог винуватий, Марто, а ті великорозумні, що царя вбили. Поки був цар да цариця—був фартух і спідниця, а прийшла совєцька власть—бог дасть... От.

Марта:

— Я не знаю, бабо, хто там винуватий, а з вашого царя пользи нам було, як молока з цапа... Погана ця власть, да клапоть землі на картоплю дала...

Отут Горпина прикусила губу: „Дала-дала, ди-хать-би не дало“—хотіла сказати, замовчала, бо не від скарбового-ж батога рід Горпинки козачий, ні; ще дідизни взяли тільки десятину, а батьків-щина непорушна. І треба-ж було прийти до цієї (такі відьомські очі, так ними пасе по чужих доб-рах)... невмитої Мартуні?...

— У мене гриз на нозі, кісточку роз'їдає,—змов-чавши за землю, сказала вона,—ніякої ради: парила в березі, безсмертник на ніч клала,—не помагає, а це насовітували до тебе: погризи... А то аж кру-тить ногу.

І вона поставила на жороста стару, збрижену, мов постіл, ногу, де поприсихав ще на волоссі коров'ячий кал.

Марта з огидою, як здалося Горпинці, закопи-лила губу, і намалювала на губах щось гидке-гидке, аж сплюнула; тоді вона поспішила сказати:

— Я-ж дурно не схочу тобі: чи паляницю, чи хлібин, скільки там слід... Ой хліб тепер кусається! Повіриш, у нас було колись стоги стоять, а сей-год—три засторонки в клуні: хоч їж, хоч дивись... До може підем до хати да погризеш?—несміливо додала вона.

Марта засміялася:

— Хіба, бабо, думаєте, що за вашу паляницю треба вже, вибачайте, гній на нозі вилизувать?

Горпина здивувалася:

— Отакої. Радуйтеся... за паляницю: хіба ти така вередлива? Наче й роду не панського—пхи, аж диво мені слухать.

Вона гордовито підкреслила:

— В хазяйстві, дочко, нога буде—не бомага, а коло скотини як ходиш...

Але Марта перервала розмову і ще раз покликала з вулиці Варку.

... Демидок збив об корінь пальця і, пхикаючи, сердито гукнув на дівчину:

— Варко, мати кличе!.. Бігаєш...—незадоволено проказав він, і знову слинив руку та замазував гряззю кров на пальці:

— Ой-ой, зав'яжи, дурний,—кинула захекана Варка, і побігла до свого двору...

— Не буду я гризти,—одказала рішуче Марта,—треба було хоч ногу обмить, а то...

Вона хотіла сказати— „принесла ратицю ли-

зать“,—але змовчала, і повернула голову на дорогу, де в'їдав Жук на чужого, і долітало приказування: „Бач-бач, які люди—такі й собаки!...“

Горпинка забула на хвилинку про свою ногу і з цікавістю почала розглядатися своїми косими очима—хто-ж іде, а коли впізнала, з пошаною промовила:

— Петро Гордійчин... Куди-ж це він?

— Знов, мабуть, хлопця наймать,—зітхнула смутно Марта.—Видно мало ще, що поневіряється літо за чужою скотиною,—треба ще й на зиму запакувати... Не діждуть вони,—промовила останні слова про себе Марта.

Вона нагримала на Варку, що принесла на голові розпатлане пасмо засмалених кіс, поправила любовно шлейку спідниці і наказала знайти Опанаса: пора вже із стігла гонить...

Коли доходив до Мартиного двору Гордійчин, то Горпинка виправила свій фартух з копійками, старечий, підсунула ноги краще, і рішила пересидіти його та все-таки, хай копилиться—не копилиться, а паляниця на дорозі не валяється..

Вона сказала сама собі:

— Бреше... Погризе Вовківна ногу...

II.

У Петра жупанина, як він казав, хоч і давня, але носив її тільки в празник; його залоєні поли

показали на крамну сорочку та салдатські штани на випуск, до Лемківської роботи черевиків: чоловік заможний, і перше його слово перед прихильниками—це було сердечне та загрозливе: „Ой, зарізала, брате, Революція, і ноги не носять... Коли-б хоч сюди, хоч туди... ворогам нашим: як бог милує?...“

А тут тільки було:

— Здрастуйте!—з повагою в голосі сказав він до Марти з Горпинкою, а подумавши та крутнувши вуса, добавив—з неділею,—і схилився на ворота, що заскрипіли під вагою його тіла й похилилися:

— Бач, хилиться без хазяїна,—і сів поруч з Горпинкою, що привітала його, низько вклонившись, і навіть спідницю одсунула, щоби краще було сісти.

Марта знала, куди це ворота хиляться, та:

— Хай хиляться, прийде син з армії та нові поставить.

— А воно так: або нові поставить, або й ці спалить...

— Не спалить,—переконано заявила Марта; тоді Горпинка не втерпіла такої довгої мовчанки і почала розпитувати про пізні гречки—згоріли, мовляв, ото біда буде...

Вона повернулася лицем до Петра:

— А в мене з ногою таке нещастя, така лиха

година: як закрутить, хоч до бога, або на стінку лізь...

Той поцмакав, витягаючи тютюн, і, не знайшовши паперу в капшуці, зняв синього картуза з ремінним ободком, що такого носив тільки економ пана Пшіндзьовського, і почав розправляти жовту від поту підкладку з паперу,—закурювати.

Коли потяг разів зо два цигарку, сплюнув і сказав невідомо до кого:

— Заробив, як Марко на вовні... Що там нога, бабо,—звернувся він до Горпинки,—коли жить не дають: хіба мислено, щоб отаке здирство, як зараз? Ой надопекли-ж! Зарізала, брате, Революція!..—розпочав він, але спам'ятався, що перед ним-же не такі вже й свої, сказав:

— П'ятдесят карбованців штрафу... О!..

Горпинку так захопила ця новина, що вона не тільки повернула до Петра голову, аж руками розвела:

— За що?

Гордійчин зітхнув, наче після важкої роботи.

— Це ще треба подякувати, а то шість місяців тюрми за пухлого душу сиди...

Думки закрутились у Горпинчиній голові і так почали одна-одну переганяти, що не знала, чи питать-же далі, чи хай сам скаже: „це неодмінно,—прийняла вона останню догадку,—за порубаний ліс Пшіндзьовського штрафують“... І ще вчора

казала своїм дурням—„приховайте ви оці дубки на трям де-небудь, хай не колють людям очі,—не послухали, а тепер“...

— Хоч-би-ж заробляв ним, не жалко було-б,— продовжував журливо, пихкаючи цигаркою, Гордійчин,—а то була думка к храму вигнать і—заріали: п'ятдесят карбованців—це-ж сім кіп хліба чорту в зуби запхни!..

Горпинка зразу заспокоїлася; її обличчя стало заклопотане, смирне і трохи задумане; права нога, де гриз розсівся, аж тупнула з радощів: „Так і треба, хай скубнуть, не позичив нам молотилки, хай“...

— І доки вони мучитимуть?—вирвалось у неї,— це-ж наказаніє господне,—пху, якбя знаття, хіба ви гонили-б її?—поспитала вона співчуваюче.

— Кров-би того гаряча пила, хто її гонив-би за п'ятдесят карбованців... Не дають жить, от-що.

— І це тільки у вас, чи ще в кого?— поспитала, аби що-небудь сказати, Марта.

— Всі гонять,—сказав він,—а на мені злість окошилася... П'ятдесят карбованців, та ще в неврожай. Не дурно ото кажуть люди, до воно й правда: гіркі наші, сестро, заробітки... Заробила, вибачайте, сорочку... Отак і я... Просто заріз.

— Чого-ж ти—звернувся Гордійчин діловито до Марти—не питаєш мене, чого прийшов?

— Скажете.

— До як-же ми з хлопцем: зійдемося, чи ні?

— Ні; я не буду його наймать...

— Чого?

Горпинка використала вільну хвилинку і запитала Петра, не спускаючи з новини думки:

— Хіба у вас таке плохе жито, що сім кіп треба збить?

— Як де: навсонні—згоріло, а ярками—добре... Пропало вже, не вернеться...

А Марта в одну душу,—аж надоїло вже Петрові про це слухать:

— Хай що буде,—оддам до школи: буде шануватись—будуть люди, а не буде—мати не винувата...

Гордійчин почав висміювати її завзяття:

— З науки хліба не їстиме... Чи може хочеться, щоб танцював на паску в комсомолі, як Петренкові студентки? Одна вже витанцювала—отелилася...

— І—і, як-же, коли?—аж присіла од такої новини Горпинка, і зла була на Петра—розказує, наче макуху жує...

— Не знаю, як там було, а Петренчиха носить по саду та дзелень-бом виспівує. Культура!

— І заводу гарного дівки були, а так розпаскудилися,—солодко сказала вона, і знову згадала про свою ногу: крутить.

Петро:

— До як-же буде?

Марта:

— Отак і буде: попасе до Покрови, а там піде до школи...

— А в мене йому добре було-б, харчі, що ми їмо— один стіл, на зиму пришви справив-би, а в тебе-ж— він кивнув на стіжок жита в дворі,— хліб на учоті...

— Не подохнем,—згорда одказала Марта.—А за науку, яка вже не буде, хай потім не плачеться на матір, що не пустила до школи...

Петра образило останнє Мартине слово: „Всяке стерво по науку плазує,— гадав він,— нема щоб як раніше: прийміть, дядьку,—за шматок хліба робитиму“...

Він, похмуро засміявшись із своєї думки, сказав до Марти:

— Да воно правда: вивчиться по совєцьких школах краще лаяться... Я не силую: своя рука владика... До, мабуть, тепер із оранкою теж буде иначе: виорав тобі даровизни панської десятину, та привезу ще просо і—розквитаємося. А на ті клапті шукай собі орача.

Він потяг в-останнє недокурка, повернув його у жовтих пучках і кинув, плюнувши на пісок, сам устав, подивився ще раз хазяйським оком на Мартине дворище— нічого не сказав, а тільки поспитав бабу:

— Ваші хлопці дома?

„Родається...“—зраділа Горпинка, і вимовила запишавшись:

— Не знаю, як тобі й сказать: Пилип із церкви прийшов та спить у клуні; ти не був, мабуть, сьогодні? Там чуть до бійки не дійшло: Петренкова рідня автокефальну хоче—„не розуміємо,—нам, каже, на рідній мові“... Сміялися люди, а він аж запінився... Іди, когось да застанеш.

Марта зо-зла та несподіванки, що сказав про оранку Гордійчин, не знала, що йому й сказати: умовлялися за хлопця, що пастиме, орати й ті клапті, а тут...

— На чорта й краще,—сказала вона:—пас-пас ціле боже літо, падав за скотиною, а в тебе совісти знайшлося тільки панську десятину виорати?... Ми-ж умовлялися...

Петро дивився в землю, і твердо:

— Умовлялися—одно, а робота—друге.

Марта запеклася й безпорадно мовчала; тоді з кінця жоросту підвівся гонкий, білявий, з різкими рисами обличчя, Опанас, її тринадцятилітній син, і злісно сказав Петрові:

— Як така балачка, дядьку, до чорти вам більше пастимуть, а не я: виорали на панському, і кінець! А сьогодні я вже не пожену.

Гордійчин не ждав такої рішучої заяви, але, коли помітив, що Марта теж згоджується з думкою хлопця, почав його залякувати:

— А в суд не хочеш? Гляди, бач, щоб з вели-

кого розуму дурним не став: за саму оранку треба до Покрови служить—знаєш це?

— Не сваріться... Да ладком, не треба цього, хіба не можна всовістити його?—сказала Ґорпинка до Марти, натякуючи на сина. Сварку слухала вона з великою насолодою: рідко-ж бувають у Лемківці такі веселі дні! „Як вишкварка та...“ подумала вона про Опанаса, і затихла, бо Марта,— по очах було видно,—розлютилася, і далі не змогла стерпіти:

— Подавай у суд,—кинула вона злісно Гордійчину,—не думай так високо про свою могутність: Пшіндзьовський кращий був, та зуби поламав, а таких панів, що бублик у руці держить, а чорну лусту хліба прасує—знаємо!

Це була найбільша образа Петрові, бо про цей бублик усе село говорило.

— А-а, ось якої ми! Зраділа, що десятину землі чужої дали? Думаєш—чужі сльози злидні виплачуть? Не безпокойся, не довго вже зосталось царствувать: прийде ще коза до воза, та смердітиме погано... Ось поназдивишся,—загрозливо скінчив Гордійчин,—коли не прийдеться руки цілувать, щоб простили люди за чуже добро... Злидні!..

І він, сердито вигукнувши лайку, пішов кутком до Горпинчиних синів.

Горпинка була задоволена неділею: такий прехороший день удався, так багато новин, і ця

сварка з Петром; ще хотіла розказати Марті сон позавчорашній, та, мабуть, не треба буде... „Б'ється козачка, як риба тая,—загадала вона; ні, не вміє шанувати заможних людей, не змалюється, хай попухне на картоплі—ласкавіша стане“...

„Ногу,—рішила Горпинка,—треба неодмінно погризти; з паляницею, коли пришле оцього лобатого Опанасика: сьогодні нема печеного,—хай походить“.

— Мабуть, Марто, зроби вже мені ласку—погризи,—піду і собі додому,—сказала вона, підвівшись та хруснувши ногою, нахилилася й потерла рукою чорну кісточку, мов грудку землі...

— Письмо від Митра прийшло,—сповістив, нахилившися до матери, Опанас; але Марта заховала свою радість і перервала його, щоб одправити Горпинку, і сказала:

— Ідіть, бабо, додому та другим разом, як ногу обмиєте. Я хоч до церкви не хожу, а неділю святкую: прийдіть у будень.

Горпинка образилася:

— Чудасія, прямо! Хіба це довге діло—пополоскати в казанку—пхи!.. Забилася такий світ: чи ти смієшся, чи що?

— Я не сміюся давно вже, а гризти сьогодня не буду вам.—І Марта стала у воротях та ждала, як видно, коли попрощається Горпинка.

— Мамо, Опанас каже, що наша теличка попо-

любала сьогодні,—сказала Варка, але на неї зо-зла глянув Опанас, і вона злякано замовкла.

— Дурна ти,—одказала їй мати.

„Неодмінно — рішила Горпинка — з Петровим бугаєм... О, ця нужда любить дурничку!... Треба сказать йому, як застану".

Вона в-останнє згадала про ногу, і дала виговір Марті:

— Не знала я, що Вовкова дочка така вередлива: бач, погидувала ногу гризти... А може колись прийшлося-б, бо в тебе-ж діти?

Марта:

— Не ваше діло до моїх дітей; прийшли, то йдіть собі з богом... (Під три чорти, де й ті два,— добавила вона до себе),—зачинила, перед самим Горпинчиним носом, ворота і пішла, не попрощавшися з нею, до хати.

Опанас жваво підняв із землі клунок із соняч-никами та сапет огірків і поніс їх до призьби; Горпинка постояла, здивована, хвилин зо-дві, плюнула тричі проти воріт, і швидко-швидко задрібо-тіла вулицею: хлопець догнав її лайкою:

— Ще плюється,—такі вже драглі...

Його докірливо спинила Марта:

— Не займай, сину,—вона тобі не панібрат.

— А чого-ж вона плює? Що багата, думає,— сердито та схвильовано казав син матері, коли йшли до хати.

III.

У хаті гули мухи, мов два рої бджіл у вулику, і коли махнула руками Варка коло столу, то вони знялися—осінні та в'їдливі, і почали по вікнах дражнити сонце...

А воно освітило хату, і подушки на полу чорні розпарило, що аж дишуть, здається, важко, бо хата мала, стара і в кутках мокра: літо пройшло, а на покуті—як стояв ще з зими заплаканий Микола-чудотворець, та й зараз іще сльози ті не висхли; рушник на святому старий, давно пратий, і квіт-ками з пшениці та плетеними хрестами обтиканий...

На сволоці, мальованому жовтою та зеленою фарбою, лежить дві-три книжки, а проти них, на поколупаній грубі,—тістом примазаний, висить портрет Шевченка: Варка хотіла помазати грубу, та замазала йому кожуха і Опанас тоді сварився і наказував—ніколи не займати, що не вміє...

Коли всі з хати розійшлися, то Варка плакала, вмиваючи Шевченка, і приказувала:

— За вас, діду, і мені од Опанаса попало...

А він теж посмутнів, і висить у Мартиній хаті—такий журний, наче тільки що виплакався, і сонце стріляє йому з вікна просто межи очі...

Під ним тихо сіла Варка, коли Опанас матері письмо читав, і слухала так пильно, що коли згадав Дмитро про неї, та ще за чоботи—розплака-

лася, бо ніколи ще вона не бачила таких рясних сліз у матери, як із того письма:

„Дорогі мамо, сестро і ти, Опанасе! Пишу цього листа до вас аж із китайської границі. Стояли ми полком у Байкальських горах, а це прийшов приказ, та пішли на своїх куцих конях—до границі. Я дужий та здоровий, і школу кавалерійську скінчив... І веселе товариство наше, бо, мабуть, у полку найбільше у нас із України...

— Так чудно пише, що й розібрати трудно,— промовив Опанас, і далі:

...І гаолян більший за наш очерет удвоє, листатий, де стоїть бідний ходя, наче в сурму пограє нам, як завдуть хлопці: „Та веселая та доріженька", або співають ще часто: „Дадуть тобі, мій синочку, ще й казенну рушницю"... Це їх вивчив тут один учитель такої...

Хлопець поклав листа і радісно засміявся:

— Який,—думає, що в нас такої не співають!

Але мати сиділа смутна, і просила читати:

...Дійшла до нас звістка з України, що недорід у вас, і так мене прибила, що коли згадаю нашу Лемківку вбогу, та ваше, мамо, поневіряння по чужих роботах,— наче обценьками хто здавить серце... Чи помагають-же вам із комнезаму,—треба, щоб помагали, бо такий закон є для тих, хто служить у Червоній Армії...

— Сину, сину,—яка тая поміч?—проказала впівголоса Марта; ніби жалілася синові, казала:

— Пішла до зборні: виоріть хоч поле, а голова знітився, та „самому треба наймати"...

...Рідко, Опанасе, пишеш до мене письма: чи може забагатів, чи може грошей на папір немає?...

— Таки догадався,—осміхнувся гірко хлопець.

Мати витерла заплакані очі.

...Отож посилаю вам червінця, та справте чоботи Варці, хай не бігає за скотиною боса, бо скоро осінь—підуть ранки холодні, росяні... Не забудьте-ж, мамо, справить їй хоч поганенькі пришви...

— Уже й тепер холодно...—заплакала на лаві Варка,—але побачила строгі очі Опанасові, повні жалю—змовкла.

...Хоч-би батько живий був, бо тепер-же ви там, як та мошка дрібна: нікому ні заступитися, ні помогти...

Опанас, при цих словах, коли вголос мати заплакала, розхилив свої брови і став з розкритими очима, наче збирався вступити з кимось невідомим, але сильним, у бійку.

Він сказав до матери:

— Чого це ви? Не люблю, коли таке пише... Не пропадем, хай не радіють...

І на слова його:

...Та не сумуйте, мамо, хай підросте трохи Опанас (чи ви його посилаєте сю зиму до школи? Пошліть небезпремінно) Я приїду додому, як нічого не буде... Хіба тільки ми бідні? Он є такі китайці, що тільки сині штани та сорочка, а то все—нужда ззіла, бо скрізь іще „одному з пельки пре, а другий з голоду зацвітає"...

Марта подивилась на свою дранку-кохту, що лежала коло Варки:

— Мабуть, сину, і ми не кращі за китайців тих бідних...

...А ти, Опанасе, шануй Варку, та живіть тихо—не сваріться з матір'ю, бо вони й так у нас згоріли, як та суха трава: за батьком нас доглядали та добра не зназнали, а підтопталися—ще краще стало. Чи хватить-же у вас хліба до нового? Та не забудьте, мамо, справити, як лучите гроші, чоботята Варці: хіба вона не заробила за літо, спотикаючись за чужими овечками?...

— Заробила... Заробила, сину...—витерла великі сльози Марта, а Опанас іще дочитував:

...Пригортаю всіх та цілую. Ваш Дмитро".

Марта, коли Опанас скінчив письмо, наче помолоділа надіями сина, і пішла до печи рівна та бадьора, щоб дати пополуднувати дітям: і жаль, і радість, як сполохана птиця, забилися під серцем.

— А на що вже ти, Опанасе, вивчишся?—поспитала вона сина.

Хлопець стояв посеред хати—такий був розпалений, що ніби хто поклав до його очей дотлівати жар, а на лобі провів смужку, і вуха облив калиновою юшкою—такі червоні...

Він сказав матері:

— Ні на що я не хочу вчитися, аби вмів їздити автомобілем... О, я ту машину глядітиму не так, як скот ваш, ні, я її буду так чистить, так ходить коло неї, що коли бігтиме, то не кричатиме, наче недорізане порося, а вигукуватиме.

Варка при цих словах засміялася і перекривила крик машини: ків-ків-ків...

Мати поставила на стіл миску, і Опанас та Варка,

що пасла овечки, почали залазити за стіл; полуднували нашвидку, сьорбнувши борщу по ложці (хотіла-ж Марта купити сьогодні хоч олії на базарі, але гірків тих понавозили—розминуться не можна, і вона продала свій клунок за 20 коп. та на всі пшона торбу сторгувала і два фунти соли—отакий базар!), і пастухи її почали чистити гірки, посипати густо сіллю, і хрумкати.

І Опанас, пополуднувавши, не дякуючи богові, як це почала за ним примічати Марта,—взяв з лави її драну кохту, в якій одпоров стан і носив замість піджака (свого старого піджака він зберігав для школи), надів її уже в сінях, зайняв свою телицю, ляснув, чи зо-зла, чи з радости, на вулиці нагайкою і погнав, займаючи займанки у сусідів...

А Марта довго стояла за ворітьми—проводила очима дітей; її Опанас у кохті, наче той чорногуз, ступав у білих штанях за скотом, і голова хлопця була схилена до землі, як той колос, що серп не зрізав на межі...

— Я вже ту школу, сину, виплачу тобі, а приймуть...—приказувала сама собі мати,—додавала:

— Нехай на злість багачам Лемківським, що синів докторами та артистами виводять, мій хоч автомобілем їздитиме!

І пирхкав, голосно заспівував у Мартиному серці той автомобіль, що її Опанас правити ним збирався; вона, як мати, загордувала своїми синами,

що не чула, коли новобранці з неділею привітали, а за Гордійчиного Петра левадами затяг котрийсь тієї самої, що в письмі син згадував...

Вона загадалася:

—А мій-же Дмитро так тяг, що, коли співав,—і старі слухали...

І прийшла до неї за ворітьми стара, ще од баби своєї, мабуть, за сто літ, пісня—така, що ніхто вже її в селах ніколи не заспіває, хіба лише мати, як розплачеться:

Ой, пустила синів за ворота,
Як тих соколоньків...

Хотіла заспівати Марта: чи з горя великого, чи з радости, але не було голосу, і не до лиця старій співати.

АНКЕТА.

I.

Чорнобривий паровоз закашляв десь далеко колесами, несміло засвистів у степу, і замурзані села виглянули із-за горбів здивовано, а Половецьке назустріч аж поклонилося, наче хотіло сказати:

— Добри-день вам! — Але засіяв сіянець дощ, заімжилося, і село не поздоровкалося...

А на тихий кашель паровозу підвівся з полу в своїй хаті Антон Радіонович Собачка і, потягаючись, голосно сказав до жінки:

— Не люблю, коли бандит сниться. Секретний агент по бе-бе, а мені цілу ніч, сволоч! сволоч!

Розпатлана жінка, з підсиненим оком, спала поруч; він штовхнув її грубо під бік і в'їдливо, ляскаючи в долоні, гукав:

— Хазяйка!.. Слава богу, вже день, а ти й досі сонька виводиш... Пора, стара!

Галька, обсіяна ластовинням та великими чорними бровами, злякано подивилась на свою долю—заспокоїлась, а спалені, смутні очі засміялись до Собачки:

— З ким діло маєш, то той і верзеться...

— Нє, ти, бра, послухай: вчора ми поймали на лузі Гарячого, а сю ніч —наче горять копиці сіна, якісь чорні свині лізуть у піч, за ними наші заложники... дядьки танцюють коло вогню і п'ють котьолками самогон...

— Я розганяю їх із Чабанюком, а Бугаєць Дмитровський (у мене сексотом работає...) під ніс мені котьолок: „пий, кров-душа, разом з нами!" І главне—Гарячий на рижому коні—прямо на мене—командую: „револьвери!"—сіна горять, а села почорніли, як самогонні апарати...

Галька погладила сонну голівку Палажки, закрила настільником ноги розпаленого на припічку хлопчика і важко зітхнула:

— Бо п'еш... Отак десь гулятимеш-гулятимеш, а банда застукає та й...

Антон Радіонович сплюнув додолу, розтер чоботом—трохи зблід і, скривлений, схожий на змерзлого пса, промовив:

— Горілий самогон,—говорив тов. Джемс,—вредно пить...

Він почав лащитись до жінки:

— Дурочка ти, да ти знаєш, що таке твій Антон Радіонович? Думаєш, отак без рукавиць і на той бік пошлеш... го, го! О, я можу ще тепер зжити декого, хай не гавкають —„бандит був—бандит зостався"... О! Ну, от... знов своєї: „надоїв людям—услід плюють?..." Плювать мені на людей,

знаєш це? Ет! Правду говорить про женщину тов. Джемс...

От серед цього саме місця Антон Радіонович натяг лівий чобіт на ногу і змінив свою думку:

— Готуй снідання, а Палажка хай катне до комнезаму за підводою... Сьогодні говорю учителям, хе, контр-революціонери, промову... Ми только лучшего хатім...—і далі різко гукнув на всю хату:

— Снідать—раз, онучу без рубців знайти—два, і чарку до снідання—три!

Галька:

— Уже стерявся...

Антон Радіонович почав снідать; жінка підносила, а заспані діти попрокидались і злякані поглядали з печи на батька і мовчали; правда, иноді падало на прилавок, до матери якесь необережне дитяче слово: „мамо, а нам сальця",—але батько протирав тоді заплакане вікно і незадоволено їв із салом своє слово:

— Азіяти.

... На печі шепотіла осокою дітям баба Оксана:

— Ваш батько виписує душі, як у граматку, а потім п'є та матір б'є...

І діти боялися батька: коли настане вечір, він уздечку з кілочка та до матери п'яний кричить:

— Ти проти власти йдьош? Уб'ю гадюку!

П'яний падав на долівку, бив лобом підніжку столу блював... а мати слала долі куль соломи,

кожух—клала спать, і сама бігла замикать двері—боялися...

„...І виписує душі, як у граматку, а потім п'є та матір б'є..."

Собачка надів порепану од сонця кожану куртку, накинув дощовика, засунув за пояса револьвер, грюкнув дверима і—вийшов.

Аж до самих Смутних горбів Антон Радіонович думав:

„Що казав тов. Джемс про женщину? Женщіна і проізводство"...—він засміявся сам до себе і сплюнув:

— Хіба з таким жлобом, як моя жінка, може бути проізводство? Культури ніяяоі, неграмотна, а політики совершенно не понімає... Ех, свєт!..—

Останні слова були вже із термінології самого лише Собачки.

— Но, но, но-о... Оддиш трохи, не смикайся,—приказував під горбом якийсь кліщуватий, з рижою борідкою, дядько до коня; побачив Собачку, обтер повагом мокре обличчя і влесливо, хитро засміявся:

— Антону Радіоновичу привіт...

А Антон Радіонович тільки одно слово:

— Здрастуй,—тихо,—а продналог!—голосно, і наче в серце голкою кліщуватого—„не везе!"—одкотив комір дощовика і—пішов.

Дядько скривився:

— Пролог... Н-но!

Ударив коня—засвистіла під колесами грязь і віз спинився; дядько кинув услід Собачки слинявого матюка, сіпнув за віжку і люто запитав голу вербу:

— Га? Пролог, каже, а! В банді крутився, і тут крутиться,—міркує кліщуватий.

— А... но! стала слухать гадова душа!

Повернув пужално, із усієї сили ударив коняку—сіпнула, а він підклав плече під полудрабок і побичувались на гору.

І Половецьке ранком було таке убоге... обсмикана скотиною стріха на повітках, голе обчухране дерево, а через дорогу од колодязя пройшла з повними відрами, боса, у кропив'яній з мішків спідниці, дівчина і хлюпнула коло воріт водою...

Грязь, дощі...

— Спасибі, хоч дорогу з повними відрами перейшла,—подумав дядько і тугіше підперезав пасик шинелі.

II.

Волость, перемальована на виконком, нагадує стару миколаївську троячку, залита олією, що блищить сірою осугою, а кінчики покусані часом,—так от кулі покусали бляшану покрівлю волости, у вікнах—тонка шалівка, а підлога—пізно запоране поле... З'їзд.

І коли розтрушує городняком учитель Матвієць, здається, засіває поле; це нічого, що в кутку, де була колись ікона пам'яти Олександра III, стоїть тепер бюст Шевченка, а над ним плакати:

„Бей по Колчаку!—звал Октябрь,
Бей по Деникину!
Бей по Петлюре!"—

а хтось, голодний на папір, одірвав цигарок на три і неграмотно дописав: „бей бандитов—эксплоататоров народной крови".

Матвієць на все це дивиться косо, обережно, а сміх його—тоненький, їдкий і сковзається на обличчі учителя Чечевички, і радо ловлять у дверях його очі обпалений вітром вид Одарки Костянтинівни... Він показує на газетні рядки і голосно, щоб чули учителі, що крешуть коло вікон огонь, читає газету...

— ...Прикурюємо... з'їзд так з'їзд—Антон Радіонович слово скажуть...

— Ша, Чечевичко...

„Революційна Европа. По радіо з Науена нас (хі-хі) повідомляють: Европа в революційний небезпеці: в Англії, Америці, Франції перепродукція товарів досягла... безробіття грізною хвилею"...

І кидає на стіл газету. Одарка Костянтинівна хіхікає; її лисиче обличчя, коли зустрічає розумні Матвіївцеві очі, робиться кокетливо-пишним, серйозним, а слова його вона вичитує сама,—але

до розмови встряє отак собі, за-здрастуйте, розхрістана бурсацька постать Чечевички, і на хвилину робиться смішно:

— Я так думаю, хай там собі безробіття, а нам аби кращий пайок давали, або хоч-би консерви... ги, ги!—Він дурнувато оглядає своїх товаришів по школі і підходить до Матвійця:

— Правду говорю, чи ні?—запитує Чечевичка і безцеремонно простягає руку до капшучка з тютюном.

Одарка ніжно торкає Матвійцеву руку, випростовується і сумно зітхає, отак, наче хоче вимовити гаряче—ех!.. і раптом перебиває його мислі:

— Я чула,—тихо почина вона,—що ваш зятьок над сестрою знущається, чого ви мовчите?

У Матвійця нервово тремтить брова:

— Собачка — бандитський намул, ім'я якому смерть, але не я, я не можу, хтось поклав до мого серця жаль... ні.

І шумить сива шапка Чечевички:

— Ану гайда — до школи: Джемс, Антон Радіонович—всі, треба починати...

— Антон Радіонович... бідна-ж моя сестра...— сумно проказує Матвієць, кидає недокурок і перепускає до дверей Одарку Костянтинівну.

— Ох-хі й яблучко да революція,
А бандитським дядькам да—контрибуція...—

випльовує в осінню грязь гармонія продбатальм

йону, затихає, а Матвієць чогось думає про устілку, що промокла в правому чоботі, і стомлено сміється.

Шкільні двері, коли одчиняються, позіхають од холоду—нетоплено, але по шибках цвіте тютюновий димок, і гаряча пара вилітає у делегатів з'їзду і стелеться по шкільних лавах, де на плямах чорнила синіє, гусне...

До столу підбігає підтюпцем тов. Джемс, маленький, з подзьобаним віспою обличчям, винувато просить (він начміліції) пробачити, але інструктора з центру не буде:

— Начінайте, товаріщі, самі, а докладчік сделает Антон Радіоновіч,—тихо додає він і сідає кінець столу.

Антон Радіонович поправляє кобуру револьвера, вирівнюється і торжественно виходить, наче общипаний гусак, в австрійському галіфе—до учительської катедри.

Матвієць спльовує додолу і закурює; делегати, зачувши ім'я Антона Радіоновича, боязко огля-даються до дверей, притихають, і зала хутко німіє.

—Товариші, інтелігенція і селянство!—починає, пильно вдивляючись в обличчя делегатів, Собачка,—вам ізвєсно, хто я такой?

— Я—бивший бандит Зеленого, который перейшов чесно к совєтской власті, і говорю вам: ми знаєм імперіялізму буржуазной Германії й прочих стран,

оні на наших шкурах создают красноє, огненноє кольцо, но оні глибоко ошибаються, уже в могилу пошли ті, хто подривал знутрі совєтскую власть...

— Я сам, как ізвесно, половецький куркуль, но за правду всігда умру, і больно смотрить на сельськую інтелігенцію, которая не може принімать участія по збору продналога.

— Например: що такоє — религія? — Самообман! Нєт ти докажи дядьку, що ето дєйствительно самообман, і не нужно нікаків ікон—ето картинка, а не бог... Помещики і капитал строілі не школи, а марнопольку, спрашується для чого ето?

— Затемнять народ, жаждущий знанія і свєта; буржуї сознавали, що когда настанєт соціалізм совєтской власті—оні погибнуть, і вони погибли, но йде жестокая борьба, рєками проливається кров, і експлоататори народной крові—бандити, наприме́р, поймали курінного 3 куріня, который перейшов, как і я, чесно,—і повісили на стовпі разом із собакою, а хто-ж, сознательний, не согласиться, що ето звєрство? І когда йдьоть борьба не на жизнь, а на смерть, тогда нужно акуратно здать продналог: не думайте, що я не сознаю, какая ето трудность, да, наш дядько поміль не загремить, не перехриститься, но время не не жде, дорога тепер плоха, значить, підвозить треба скоріше..

— Раз ти здав продналог, тогда не будеш на-

рікать, що Антон Радіонович не дає дихать, нєт, я тебе пальцем не трону... потому ти чесний гражданин, а не бандит.

— Не помагай імперіалізму, который здавив железной рукой красную винтовку, хоче потопить в крові революцію, а здавай продналог; правильно говорю, ілі нєт? Ето важний вопрос, і я ставлю руба: хто проти? Я окончив...

Чечевичка ляскає в долоні і розгублено бігає очима по делегатських обличчях, тоді посеред школи вимальовується у синьому диму подзьобане віспою лице тов. Джемса—винувате, з розломленою від здивування бровою, що починає підскакувати в такт його промови:

— ... Нужно, наконєц, сознать, — шекеряючи каже Джемс,—за что ми, рабочіє, пришлі на село... знаєм: к нам много прімазалось грязних рук, но ето будєт потом—виясні́м, но я промєнял станок на вінтовку не для себя, а для всєх рабочіх і крестьян—думаю, товаріщі, ми скопом пойдем за революцією... Я не умєю красно говорить, как Антон Радіонович—іронічна посмішка застигає на татарському обличчі тов. Джемса. Він, не скінчивши промови, думає „нужно узнать побліже Собачку: гноянку прідьотся разрєзать... Завтра достану єго анкету". Чечевичка схвильовано нахиляється до Матвійця і шепче на вухо:

— Чудак, їй-богу, тут вопрос о пайках стоїть, а він революцію смалить...—Матвієць не відповідає й думає майже вслух:

Чечевичка—копія Антона Радіоновича...

— ... Предлагаю, товаріщі, пропєть Інтернаціонал,—закінчує несподівано своє слово Джемс, і з'їзд, наче зимою школярі, встає, тупає ногами і несміливо починає співати...

— Яка осіння туга!—зціпивши міцно зуби, продовжує думати Матвієць, а коли кінчають співати, серйозно відповідає Чечевиці:

— Не безпокойтесь, після з''зду, здається, кожному дадуть пару білизни...

— Невже?..—радісно вихоплюється у Чечевички, але Матвієць каже тільки:

— Ах, яка грязь на дворі...

III.

Антон Радіонович повертається додому по старому—напідпитку... і коли доходить до Половецького, знімає з плеча винтовку, закладає п'ять бронєвих куль і цілиться в перехресну дуплинясту вербу, де повісили повстанці його товариша, і б'є...

Постріл долітає до селянських осель і десь цюкає у старий присішок, а луна глухо лягає на озимину, і після цього ще густіше сіє дощ, і поспішає, сковзається у чорній свиті осінній вечір і снує над селами тумани...

Разом з ним ковзається Собачка і голосно, наче його слухають учителі на з'їзді, заявляє:

— Ну, от ти—бог,—він додає до цього соромну лайку,—а стій зараз коло верби і шльопну, брат, тільки блисниш!.. Бог, гм,—картинка, а когда-нібудь прикажуть тобі—не пускай дощу, і не пускай, сволоч!.. Природа і скопленіє хмар... ето не важно, — продовжує розмовляти Антон Радіонович,—а главне—приходиш додому і пиши анкету: жлоб лягає коло жінки спать, а за доноси я віддячу... а то ще самого візьмуть за *же*—да в канверт, і будеш, братіку, не агент по бе-бе, а кукальщик... Не служба—отвєтственность...

— Да, говорять інтілегенти... поїду до Риги, чи не поїду?

Жена моя бариня,
Отєц капітан... Отєц капітан...

Антон Радіонович гикає і, пригадивши історичну вербу, починає твердіше ступати:

— Капітан не капітан, а *Ми*:—плюнеш, а потім повернешся і—дозвольте витерти.

З туману запирхкала коняка, і Собачка, пришуливши голову, гукнув:

— Хто їде? Стій!

Коняка на крик оступилась із шляху і різко смикнула воза.

— Стріляю, стій!

— Це я, продналог возив...—„Тре сірку добре“,— подумав кліщуватий і незадоволено пробубонів:

— Спокійніше буде, не гавкатимуть, а то який чорт не прийде—не покладе, а візьме: Петлюра—вози, Деникин—вози... Сідайте, підвезу: десь добре клюкнули?—безцеремонно поспитав він і стьобнув батогом коняку.

Собачка, скакаючи на воза, спіткнувся:

— Клюкнув,—сказав він,—бо служба така... От ти підвозиш мене, а сам, мабуть, думаєш: „чого ніхто не прислідить оце клешоноге бе-бе, щоб на той бік, га?“

— Я чоловік тихий,—одказує єхидно дядько,— не трогай мене—повік не зачеплю...

— ...Задощилося, — міняє кліщуватий тему, — прямо день-у-день дощі, дощі... Хоч-би морози підскочили,—а в газетах, Антоне Радіоновичу, новинок ніяких? Я чув,—правда, чи брешуть,—Ніколай Ніколаєвич Одес зайняв?

— Брехня, — впевнено одказує Собачка, — ето контр-революціонери, а хто тобі говорив?..

— Так... на базарі балачки велися...—і маленьке дядькове око пильно вдивлялося в обличчя Собачки.

На конячий топіт вискочив з однієї хати веселий огонь, перевернувся в калюжі, одбив змореде обличчя кліщуватого і плигнув на зелену дугу...

— Млинці печуть, — плямкнув апетитно Собачка,—а я, мабуть, борщ буду доїдать...

— Шуткуєте...—одказав дядько:—хіба при ваших достатках...—і закашлявся.

— Еге, це правда, на селі дейкали, що ви, Антоне Радіоновичу, благословення жінчине спалили...

— Тепер люди бачать, як у тебе кришка з столу впаде—додав він і нетерпляче ждав відповіди Собачки.

— Достатки... Які в мене достатки?.. Дураки! Кажеш, картинки попалив? Нєт, ще висять, але спалю, докажи мені, що імєеш власть—не буду палить, а раз для самообману... Спини коня, треба випить води—пече, брат, горілка!..

— Кого пече, а в кого шкура лопається,—хотів сказать кліщуватий і не насмів, побоявся.

...В хаті Антона Радіоновича, коли він підійшов до вікна—ще світилося: жінка латала його чорне галіфе, розірване на якомусь весіллі, а Палажка читала матері пісню про трьох сестер, що не однакову долю мали... і бігли тоді, як дощ із дикої груші під їхнім вікном,—материні сльози: „і голки за сльозами не втягнеш, і нитки не бачиш за кулаками"...

— Якби не твоє ластовинне щебетання, дочко, давно-б уже твій батько молоду жінку мав,—приказувала Галька і, зітхаючи, підводила голову до ікони матери божої, ковтала сльози, нахилилась до столу—втерлась настільником:

— Читай, дочко...

— Плачемо?..– скригнув зубами коло вікна Собачка і постукав прикладом у двері. Галька схо-

пилася з подушечки, де сиділа, і вискочила до сіней впускати чоловіка, на порозі стала:

— Оце, мабуть, моя смерть іде...

Палажка побіліла, затрусилася і була схожа на підстрелене каченя: сіра спідничина, синя стрічка та ясні очі з пухкими бровами. .

— Ждала?!

І дзвінкий лящ засвистів у сінях і важко ліг на змучене лице Гальки, а мокрий дощовик Собачка кинув додолу, поклав револьвера на стіл і скомандував у повітря:

— Роздягай, чого стала?

Галька роздягла... Листки з піснею про трьох сестер зайнялися перед її очима, захлинулась десь на припічку гарячими сльозами Палажка, — випали...

— Вечерять єсть?

— Ушки з ряжанкою, я думала *ви* не прийдете...

— Давай! Не могла полатать удень?—розсвіталася—досвіток хочеться... у-у, жлоби нещасні!..

Миску з ряжанкою Антон Радіонович кинув жінці під ноги, сам сів на покуті й гукнув:

— Дайош служебную папку!.. Бачиш,—звертається Собачка до Гальки,— всякий жлоб лягає спать, а ти за його гада анкету пиши, какоє настроеніє... чого ти хлипаєш, пошла спать...—гидка лайка випльовується на долівку, і в хаті тихо шелестить старечий голос баби Оксани:

— Не плач, дочко, не ти перша, не ти—остання...

До вікна заглядає сліпа осіння ніч і слухає безпорадні слова старечі:

— Молися... Хай пише людські душі в граматку, хай записує людську кров... Молися...

Антон Радіонович розгортає анкету „секретних свєденій по борьбє с бандітізмом“, довго дивиться на велику, наче сонячник-пустоцвіт, печатку, де на ободочку переломлюються літери—„особоуполномоченный на...“—осміхається, потім слинить чорно-синій олівець і напівголосно приказує—пише:

— Ну, і посажу... побачу, як твоя Одарка Костянтинівна прийде пропуск просить... ха, побачу.

— Давно лі работаєтє по бе-бе?—делікатно запитує Собачку анкета,—партійни лі, соціальноє положеніє і національность...

„Безпартейний,—старанно виводить рука Антона Радіоновича,—но чесно перейшов із банди Зеленого к совєтской власті, когда сидів 4 місяці в особом отдєлі (і як я тільки спас свою шкуру. От обдурив, а мені тепер однаково, хоч чорту—служитиму), бо — рука Собачки труситься, він єхидно сміється й розгонисто продовжує: — бо тогда єще не укрипилась в мойом районі совласть, а був полний наш бандитизм, который іскоринявся, і продолжаєтся мною скореняться, но честь імєю донести товаришу особоуполномоченному“.

— Хотів-би я знать, який це гад сдєлав на мене донос за рядна і настільники бандитов...—запитує сам себе Собачка і відповідає—по пункту національности:

„Настільники і рядна я представив по описі разом з хлопцями, коли сопровождав бандита Ярового, а що не оказалось—не знаю, по всей вероятi думаю, що пропали в дорозі, при сопровожденії, бо“—ставляє крапку Собачка:

— Не всі ще явилися на амністію, а єсть нєкоторі в Гудимовому лісі, котрих не вияснив з яких сел, а на подозренії в мене учитель Матвієць—звязок, і Костюченкова Мокрина, котора гонить самогонку“...

Перед очима Антона Радіоновича перебігає п. 27 анкети: отношеніє мєстного населенія к релігії?

...„Отношенія никакого пока сделать ніззя, бо всі ходять до церкви—каждоє воскресеніє, особенно старики й баби, а вред од етого я поясняю й на сходах і так у балачках“...

Він кладе на стіл олівця і, щось пригадуючи, важко підводить голову до темних, у павутинні з васильками, ікон, і мовчки тягне, скригаючи зубами, рушник,—а коли зривається з дерев'яного колочка (у його ще дідівська хата) жінчине благословення—мати божа з Христом на руках—кидає додолу й дико, скажено б'є чобітьми...

— На, на, на!—божевільно кричить Собачка:—

Докажи мені, що ти не картинка? А ну, докажи...— Наступивши ногою на образ Христа, запінений, він ловить перелякані од жаху очі Гальки, хватає її за коси, валяє додолу і—знущається:

— Цілуйся з своїм богом... Цілуйся, бо сьогодні я тебе рішу...

Палажка:

— Тату, попалили ікони—мати мовчали, не вбивайте їх та не сиротіть нас...

Собачка сидить на лаві і, захеканий од бійки, спльовує додолу із прикушеної губи кров і тупо дивиться на суворий портрет Шевченка в шапці; перед ним стоїть на колінях Палажка і обмиває сльозами чобіт:

— Хай не повстає проти мене... Понімаєш? Правда, Тарас Григоровичу?—звертається він до Шевченка,—не повставай—палю—знаю: мене спалять гади... Е, ти тоже гайдамацька нація. —мляво, стомлено закінчує Антон Радіонович і п'є воду.

І побита, замкнена в коморі, лежить на голому помості Галька; до неї доносить дика вулиця Половецького якісь шматки пісень чудних та кривавих.

Летєла пуля через гору,
Да і прострєліла грудь белу мою...

В піснях парубоцьких дівоцтво та заміжжя Гальчине біжить у степу темне та невиразне, як осіння ніч...

Тоді глухо кашляє десь чорнобривий паровоз,

кашляють колеса, а Галька одкашлює на помості кров і шепче страшні слова:

— Однаково, чи там вмирати, чи тут,—однаково...

Її очі світяться, горять, вона хоче підвестися і непритомна падає на засік з чужою пшеницею—і, прислухаючись до свого голосу, каже:

— Уб'ю...

Собачка гасить каганець, кладе на долівку подушку, поруч рушницю, і з лайкою виводить останні слова анкети:

„Для примєра сам спалив ікони"... перевертається на лівий бік, підсовує під голову рушницю і хоче заснути, але підводить голову і перед ним нерозгаданий стоїть після з'їзду Джемс: „Для чого йому моя анкета? Хіба може знову хоче посадити до „дідової" хати? А він здається може?" Голова стомлено падає на крайок подушки і по хаті починає метушитись сонний горілчаний дух. Собачка спить.

..До хати Антона Радіоновича підходить забрьохана, сліпа осіння ніч, заглядає у вікно, сідає на причілку, коло собаки, і жде.

МІСЯЧНИЙ СМІХ.

— Слухай, плюнь на всю безконечно велику і малу філософію! Серйозно, тобі це треба зробить...

Очі Чубрієнка прижмурились; тільки дві маленькі лінії заграли коло соковитого рота, а дим цигарки— іронічний, покручений,—послався на губах, як кокетливий туман...

— Кажеш, треба зрушити страждання, любов, витягти їх з диму душі людської?... Чудак ти, чудак! Який дим? Це-ж просто—vivat fantasi-я! Ти— хвора людина, більш нічого...

— Кожна людина страждає по-своєму, розумієш?

— А,колективне страждання...Ти поганий тоді психолог, але будь хоч нормальною людиною...Так, от...

Чубрієнко задоволено затягся, достав з моєї торби пшеничний сухар (він дурно нічого не розказував!) і—розпочав широко, з деталями...

Я глянув на торбу, портрет Карла Маркса і шматок сухаря, недоїдений товаришем—десь глибоко гадючкою поповз егоїзм.

Але Чубрієнко тонко розумів психологічні нюанси душі людської.

Він, як передмову, кинув:

— Перше. Я не поет, але люблю поетів за тягу до краси: вони хороші, ідеальні люди, правда, їх мало на світі, але дух їх, тяга до краси...

І ще з більшою повагою, як брав сухар, узяв коржик.

Я розсміявся.

Чубрієнко-ж задоволено плямкнув, посміхнувся злодійкувато: „я розумію, товаришу, твої страждання!“ казали його невеличкі, як прорізані осокою, очі.

— Так, от... Поетів люблю за тягу до краси, але це не важно! Я хочу розказати тобі історію свого земного страждання... простіше—кохання... Слухаєш?

— Слухаю.

— В минулу осінь, осінь великої соціяльної революції, я тікав з села до города і тікав, звичайно з стражданням, а по дорозі...

—Знаєш дорогу „Гола спекулянтка“?

— З яким стражданням? Бан...

Чубрієнко хитро моргнув: „не мішай!“

— „Гола спекулянтка“—шлях з Києва до Обухова, назва революційна й правдива, бо тим шляхом іде до города дрібна спекуляція,—а як ідуть, брат ти мой, аж земля гнеться... Але це не важно! Іду й я з дівчатами—весело, цілу дорогу співи, а головне ти зрозумій поезію:

Тридцять-сорок душ дівчат з сапетами, клума-

ками муки гатить у землю босими ногами і курявою на соснах пісню вішають...

А хитрий бір шумить... Я помітив тоді його легку іронію над піснею дівчат: коли співали гарно— він кидав спів до сонця, а коли ні—засумує, посміхнеться і—гомонить соснами, гомонить...

Старий, гордий бір любив, брат, дівчат не хуже нас!..

— Стой, ти-ж, здається, до жінок побожно, не по-людському, я забув... Да.

Гомонить бір... Цілуються, ой да милуються...

— Чого ти такий кислий? Апостол страждання... ха ха!..

— Так. А я тоді саме страждав земним коханням: купувати жінку не хочеться—грязь, а наші міщанські часи!.. Але тобі це незрозуміло, а нам смертним...

— Нужно закури-и-ть...

— Назустріч, понімаєш, дубовий лісок, поміж ним берези—білобрисий трохи і...

— Здрастуйте!..

У мене, знаєш, аж торба затремтіла: це-ж була з сусіднього села Марійка—таке чорняве чортеня з глибокими, як криниця ранком, очима.

— Здрастуйте, Марійко!..

Язик мій—великий естет і політик—облизав пилюгу на верхній губі, якось солодко защемів, а рука простяглася—весела, гаряча...

А, чорт! До мене чорною потрісканою корою посміхнулась стара береза, а Марійка кокетливо нахилилась до клумака і поміж чорно-червоними мережками у поділках -- обмережались на сонці прекрасні, трошки загорілі, дівочі ноги...

Нахилився помогти, а вона посміхнулась і—гарно посміхнулась: як білі пелюстки троянд розсіяла...

— Ех, ти, мабуть, ніколи не бачив, який іноді хороший сміх сіють жінки?..

Крутнув головою. Чубрієнко спинився:

— Слухай, не цінікай, ради христа, це страждання, моя кров...

— А, ну тебе! Розказуй.

Мій товариш весело засміявся і—очі засвітились, заморгали...

Ви, Василь Демид... теж до Києва?

Ах, ти-ж чортеня! Вмісті двохкласову кончали і—„отчество“ забула!..

— До Києва... Разом, значить...

Чубрієнко крутнув якось кумедно головою, перехилився на один бік.

— Ех, давно-давно, Марійко...

Одним оком глянула:

— Глянула...

І білобрисий бір затанцював вершками аж коло сонця (саме заходило), і дивно, далі засоромився, затих і став чорний-чорний, а гілля, здавалось мені, струнко стояло...

— Ви й досі учитесь, а я...

Не доказала, зашарилась і повела мою думку на тернисту стежку:

— А ми з матір'ю оце до Київа, треба соли к Пречистій, дома хазяйство...

І зразу дівчина набралась рішучости і тихо запитала:

— Ви, мабуть, і не знаєте що я заміж вийшла?..

— Давно?

Плюнув—зачепився за корч, а очі засвітились синім-синім огником і наче вирізали на корі молодої берези: „мати... молодиця"...

— Не знав... А ви, Марійко, трошки змарніли... Мабуть, чоловік... Та й справді—давно-ж це черничка молодицею?..

— Уже три місяці... Степан Чугуєнків, знаєш?..

— Знаю... знаю...

— А я думала, що ти вже, Маріє, заблудила...

Марійчина мати якось смішно шавкнула, як гуска, я ввічливо поздоровкався і на губах заплигало зле: „старого чорта догнав"...

Ліс посміхнувся... Моргнув до мене зеленими бровами, закурив люльку—погасла, і—почав у сонця огонь вершками кресать—не достає; поціляє золотий крайок—не запалюється: розсердився, аж посинів до степу...

Не викресав... Зашумів і—ліг на спині Лисої Гори спати...

А я... тоді саме, як ліс лягав спати, почалося моє страждання: плювати я хотів, що він не закурив, у мене більш серйозне діло з Марійкою, як його люлька!..

Згори зліз вечір; засвітив одну зорю—темно, кашлянув тінями, подумав і спересердя на тоненькі золоті лінії сонця кинув ще одну зорю над св. Лаврою—засвітилась, і веселий, як майнув тоді по небу зорі сіять... Золота луска.

Хай сіє... Ми з Марійкою до Деміївки вже доходили.

Стара ззаду чмихає.

Весела ніч зустріла нас у Київі, на квартирі дрібного спекулянта Сашки; Іудина борідка лопаточкою, чуб проділлю на два боки прилизаний, ходить півником, а на губах брехлива ласка, наче лій розлитий...

— Роздягайтесь, пожалуста, будьте как дома... Ми сійчас електрічество... Вечерять... Анька, самоварчик гостям!..

— А це шо за молодой человєк?

Познайомились.

— Приятно... Кописточка... Александр Іванович... Учиться до города?

Зла, хитра іронія застигла на лойових губах Кописточки, далі розплилася і він не втерпів:

— Какая тепер наука? Ех, господи, господи!

Наказав нас грєшних. . Комуни-совети настали на свєті, а жизні нету... Да-сс... Ви можеть самі партейний, а я, знаєте, человєк старий...

І знов розсипав смішок і підлизнув його обережно язиком.

Стара ліниво глянула на мою зелену сорочку, перехрестила рота і—тільки ясна з пеньками жовтих зубів зачервонілись...

— Це ви правду, Сашка... Хіба за царизни така розпуста була?

— Банди всякі, злодійства, молоді прямо тобі, як покаширились—до церкви не ходять: бога кажуть немає...

Кописточка перебив стару і скоромовкою кинув:

— Прийшлось до слова: бил Ніколка дурачок, а хлєбушко—п'ятачок, а тепер і совети, а хлеба—нєту... Да. Жизнь наша стала горькая: когда то лавочку ймєл—человєком жив, а тепер—самі відітє...

І наче ненарочне показав рукою на гарно обставлену спальню з м'якими кріслами і великим трюмо; в углі голова Христа в терновому вінчику, а по вікнах—маленькі тазочки з квітками...

Стара задивилась на голову Христа, закивала зажурено і проказала сама до себе: „Господи, який страдник був... Розп'ятий, в пустині постився сорок"...

Гикнула і—заклопотано вела розмову з Кописточкою:

— А дорожнеча, мати божа, й докупиться не можна!... Це ваш, Сашка, хлопчик?

— Да. Мой наследнік... Подойди до баби, дурачок!

Рудий хлопчина підкотився на кривих ногах до старої й серйозно спитав її:

— Насіння привезли?...

— Єсть, синок, є... Зараз дам тобі гостинця.

Вона достала з торби три жмені сонячникового, перемішаного з гарбузовим, і розсипала перед хлопцем, як разок доброго намиста.

Хлопець не подякував.

Кописточка незадоволено гукнув на його:

— Поблагодарі, дурак, бабушку!

Спасіба...

Сіли вечеряти. Серед сивої пари попили чай; дякували Кописточку за руку, а він задоволено лащився з папиросами і сіяв на всі боки свій мерзенний смішок:

— Пожалуста, старий табак „Мессаксуді". От когда-б ви раньше... до театру пошли-б, хотя тепер і іграють... Лучче дома сиди...

Стара піддержала:

— Спокійніше. А тепер—помолимось богу, а завтра дасть день, дасть і пищу...

У синє вікно черкнулась листком тополя, десь далеко завив поїзд, зарохкав автомобіль і зоряна курява ночи кинула на дворі до мене гарячу Марійку...

Проказала:

— Хтось побач... Чудний ти який—вуси, як золота щетинка... Як будеш тихенький—ляжу з твого боку... Тільки пам'ятай: т и х е н ь к и й...

І торкнула за ухо пальцем.

— Тихенький .. Ех, ти!

Махнув на сходах кулаком—розчинились двері:

— Ай!..

Щось жалібно заскуготало:

— Тю, чорт підніс!

Придержуючи лікоть, хлипав і плювався старий єврей: він посковзнувся на лушпинні і попав під двері у буйну хвилю радости.

Марійка оглянулась. Круторогий місяць поцілував її розкішну косу, засвітив соромливо червінця на намисті і...

— Тихо.

Я припав до її прозорих очей, вона охопила шию руками і поцілувала гарячими, сухими губами, а...

Спати лягли на помості троєкутником: стара праворуч, дочка ліворуч, а я... (це, дорогий товаришу, не важно!) мої ноги міцні, як клени молоді, упірались у білі берези—ноги Марійки—ніжні, гарячі...

Кописточка погасив електрику у спальні і хитро, насмішкувато поспитав Марійку:

— Ви клопов не боїтесь? Ха-ха!.. У городі, знаєте, клопи...—закректав, перевернувся, заскрипіла кровать і—затих.

Я помалу скригнув зубами: „гад, клопи найшов!“ Марійка мовчала і—хропла: так треба.

От тільки пекельне одіяло з шерстю лоскочеться, важко дише і смиче помалу за спідницю...

Тополя знов заглянула до вікна, а за нею одним рогом виткнувся місяць і срібною смужкою освітив матір Марійки: вона спала. Губи її плямкали, як у малої дитини, круглий підборідок з волом гойдався кумедно на печі і тільки сіра смага у куточках рота застигла і робила його широким-широким...

Я ліг під пекельне одіяло.

Дивно: срібна смужка перескочила на мое голе логво, затремтіла, засміялась на комірі піджака і—стала.

Сухі губи шептали: „тихо, тихо“.

І на злість десь голосно, як перед світом у селі, заспівав півень.

— Куй...—тричі вигукнув...

— Весела ніч...

Одіяло зайнялося зразу низом, жевріло іскрами, а коли тонка пазуха розгорнула тверді перса і губи заіскрились у палкий, жагучий поцілунок, почулось останнє, покірне: „тихо“...

Не пригадую добре: чи хруснула гілляка тополі, коли дивився місяць, чи мої пальці... о, це була глупа хвилина людського страждання, але...

Обома рогами, крізь зорю і срібний лист тополі,

дивився місяць: одіяло мінилось, палахкотіло, а тремтючі тіні розбігались кутками і, здавалось, танцювали якийсь скажений танець... Місяць сміявся.

Стара прокинулась, звелась на лікоть і—здивована застигла; я засвітив злим, жовтим огнем одно око до місяця, Марійка соромливо закрила пазуху і гордо кинула чорну, блискучу косу на подушку: круторогий ще раз заскалив до зорі зуби і мов огненна птиця ночи шугнув у жовті хмари неба...

Товариш скінчив...

— Страждання, правда?—Ні, це тільки місячний сміх, а може...

Я мовчки запропонував Чубрієнкові закурити, він плямкнув тричі над економним моргунцем—погасив його, а думку скінчив, коли жевріла пироса:

— А може... це була любов... Не знаю...

ТЕМНА НІЧ.

Смеркало. Кущами Щербачкової ліщини, обережно розмовляючи, крались сіро-чорною смугою постаті озброєних людей.

— Ой, які нетри!

—Так ти, Савко, оце аж сюди комунара привів?

Мовчки, рішуче йдуть; хтось ядовито посміхнувся, вилаявся на ліщинину, що шльоґнула його по обличчі, поправив на плечі рушницю і ритмічно ступав у такт за своїми товаришами.

— А він, кажеш, сидить і жде... Паски?

Мовчать.

Під ногами шелестить листя, хрускає ломіччя...

— Партійний?..

А якийсь злий голос:

— Побачиш... Ой, щирий, як коняка: карточка партійна ще з 12-го року...

Сміх.

Підходять до садка, що розкинувся он на горбах вище калини, і манячить назустріч своїм зелено-сизим листом.

— Цс-сс, тихо, хлопці... Треба пропуск, а то кривий чорт угатить.

З кущів калини почувся нервовий голос:

— Огарок?

І легко стукнула об корч рушниця.

— Іскра!

Басом покотилась луна до калини.

— Ну, що?.. Сидить?

— Ага... не признається, хто з наших там?

— Гадиянова душа!..

— Тихо, ради бога!

Замовкли. Обережно цокнули затвори, заскрипіла у клуні фіртка...

— Спиш, товаришу? Хі-хі! Свіже сінце...

— Ведіть його до хати. Так, значить... А ти, Кузьма, постав вартового: і, розумієш, нітелень!

— Слухаю, зараз...

— Ну, до хати!

Сріблястим листом поклонився явір коло порога, як вели в невідому хату невідомого чоловіка на весілля смерти криваве...

Поклонився і зажурено зашелестів.

— Сідай, Байденко, так, здається, тебе величають? Гостем нашим будеш—погуляємо по-козачи, товаришу!

— Ха-ха-ха!

На комині затанцював од сміху лойовий каганець, а на лаві засвітились засмалені лоби і тінями великими одбились по білих стінах хати постаті людські...

...Врізалось в пам'ять—„ой, брате-брате, та де тебе взяти“...

— Хі-хі!

— Ти-ж кажеш нам, товаришу, що ти канівський?

— Значить українець, хоч і проданий...

— Галько, чарку і до чарки!

Злякано метнулась молодиця по хаті, затарготіла ложками, перегнулась коло печи... Потім до чоловіка:

— Печеню чи капусту?

— Капусту.

На столі стояла четвертина мутного, як березовий сік, самогону; хазяїн хати, Кондрат Щербачок, здоровий, білобрисий чоловік, стояв тут-же коло столу і поважно різав скибками хліб.

Його очі кожного разу, коли він клав скибку на стіл, зустрічались з поглядом невідомого йому чоловіка, що сьогодні вранці так гарно говорив на сході...

„Чудний якийсь чоловік, кумедний, — думав собі Щербачок, — очі горять, а видно людей не бачить... Хоч і комуніст...“

Крутнув головою:

„Видима смерть—кожному страшна...“

— Внеси ще, Галько, гірків.

Молодиця швиденько витерла полумисок, накинула кохту, коли з печи:

— Ма-м-о-о, я боюся! Ай-ой...

— Чого ти, Митька? я зараз вернуся. От дурень, тато-ж у хаті...

Криво посміхнулась і — майнула сподницею з хати.

Злякано оглянувся на піч Байденко, привітно, але з невідомою страшною мукою на обличчі, подивився пильно на Митьку і з очей покотились рясні-рясні сльози...

— Журишся, товаришу?!

Мовчить і шепче щось собі:

— Ех, приборкали нашу волю... Тліє душа, болить... Смерть, Саша, смерть, Саша...

Коло порога стояли з рушницями; на лаві-ж сиділи у чорних шинелях, заряжали „Нагана" і балакали, як просився перед смертю якийсь тульський салдат-большевик.

— Розстебнув гімнастьорку, червона юшка тече... І на грудях мідний хрест... хі-хі!

— Що ти, товаришу дорогий, шепчеш: може, думаєш, пристріт, то пройде? Ой, ні—це не пристріт, — а боротьба: ми, як ти казав на сході, „вороги"...

— А наша партія, товаришу, „темна ніч"... Але вечерять просимо і ворогів: знай нашу добрість козацьку,—ти-ж українець!..

Блиснули очима, посміхнулись про себе і почали залазити за стіл; Байденка посадили на покуті, як почесного гостя, і примовляли-приказували за кожною чаркою, покіль не підпились.

— Пий, т о в а р и ш у, бо далека дорога стелеться перед тобою...

— В Ясинове!

— Пий-напивайся, пісні співай, бо на наше весілля йдеш...

І пили, і—сміялися-сміялися...

Пив і Байденко; маленькою біленькою чашечкою з голубами на вінцях, як воду, пив мутний самогон, пив і закусював, а з очей капали рясні сльози, коли підводив голову на піч до білявенького хлопчика.

— Ну, скажи нам,—питали Байденка,—чи віриш ти в свою всесві-т-ню революцію, за яку кладеш зараз голову?

Посміхався як з давніми приятелями:

— Вірю.

Гострі, завзяті очі спалахнули під засмаленими лобами, впилися в обличчя Байденка і одбивали своїм блиском-огнем одно невеличке страшне слово — с м е р т ь...

— А скажи, товаришу, ти великий трус?

І весело одповідав він: „ні".

Далі підвівся, але дужа рука Щербачка посадила його на своє місце:

— Жди, тобі твоє буде...

Байденко:

— В-останнє, товариші, дайте подивитись мені на того білявенького хлопчика, що на печі, бо він так похожий на мого Сашу, як вилитий...

Слухали.

— Хай каже... Цікаво, як п'яний... хі-хі!

А він під образами, блідий, як стіна, але гордий, що поборов жах—так, так, він не просить собі життя, ні, він...

— Я знаю, сьогоднішній день для мене останній день, і — я хочу... отой білявенький хлопчик...

Клацнули скивиці... На настільнику змішалась з кришками хліба червона кров.

І гостро-гостро врізалось у пам'ять: „ой, брате-брате, та де тебе взяти?"

— Ги-ги! Гад рябочеревий, коники викидає!

— Хлопчика... білявенького... Комуну щепить будеш?!

Червоні од самогону очі гостей посоловіли; злий жорстокий огник звіря хижого затанцював на чоловічках...

— В Ясинове—прикладами!

Вийшли з хати гості.

І вдруге ще нижче поклонився сріблястим листом явор коло порога, як вели в темряву ночи невідомого чоловіка на весілля смерти криваве...

Поклонився і зажурено зашелестів.

ЗЕЛЕНА РЯСА.

Хай простять мені смугляві берези!..

Вони в селі Чорному стоять над ставом, мов соромливі дівчата, що вийшли купатись, роздяглися, і спустили до колін свої білі сорочки; їх ноги миє зелена вода ставу, стан обіймають сосни, а кучеряве гілля цілують вечорами зорі, ранками— сонце: тоді берези ще більше соромляться, закривають засмаженими руками-гіллям краєчки своїх очей, і от-от пирскнуть зо сміху, — але на їх суворо дивиться дуб, гладить вітрами лисину осокор, сумно хитає головою стара верба, і поговір шумить борами...

Соромом горять тоді берези: немає де сховатись, присісти; стоять розперезані, а сонце січе над ними червоний оксамит...

— Благодать божа...

Це отець Василь; він шаткує, як кажуть селяни, з кошиком у руках, додому.

У сосновому бору заховалась, наче в піжмурки, сліпа церковця села Чорного, підтикалась нехворощщю селянських городів і підморгує престоль-

ним оком на рейки залізниць, пізні гречки і берези...

...Жаль бере: облупилася, а тут іще як на гріх... Вороги отця Василя рекомендують (у старі часи тихо, а зараз—иноді просто у-вічі, наче плюне хто):

— Сарафим Саровський... А поклади йому до рота пальця—одкусить!

Але баби люблять отця Василя за старість (хай простять мені смугляві берези!): він сивий, з маленькими гадючими очима, і наймиліше в його—короткі, делікатні руки, що гордо благословляють на утрені селян і показують на пасіці шляхи бджолі.

Сарафим Саровський—це злість; він більше нагадує лакея часів Катерини,—це, коли дивитись на широку, огрядну спину, коси... ні, кіс у його не було, а були розділені ополоничком „заштатні“—усердно причесані і хитро-мудро закручені над лобом.

...—Таке паскудство скрізь...—Отець Василь аж сплюнув, а слину підбігла й лизнула „Анелька“—рижа, здорова сука, яку держали його сини для охоти під осінь.

Він комусь одказував, сперечався:

— Що не кажіть мені, а паскудство...—ще раз сказав і пішов жвавіше до свого хутора; я помиляюся, треба—не хутір, а х у т о р е ц ь—його так зве сам отець Василь.

Але це не важно:

...В городі, де мілионное населеніе, посліпли, прямо жуть бере, допустимо це?

— На Сінном базарі церква обновилась...

— ногу!

— Божія матерь в алтарь провалилась...

— цок, цок!

В голові цокала якась військова школа, розхрістана й боса, і чітко одбивала ритм комсомольської пісні:

— Гей—гай, єдім на моря,—
Жізнь ти моя, комсомольская!..

І хотілось перед собором почути хриплий крик: „На молітву—шапкі долой!“

...Жізнь ти моя, комсомольская...

— Цок, цок!

Але підводились до оновленого хреста скорбні очі, запорошені тихою радістю:

...Хай знають, хай знають в о н и. Віра народу—шматок кременя, якого не розмиють віками дощі... І знову до болю думав:

...І не почує ніколи більше—„На молітву—шапкі долой?“

Підборіддя хитнулось, а ласка і радісний, старечий сміх упали з його очей на спину Анельці:

...Знай! Комуністи день-у-день, мов псі: „На богів і чортів!“, і коло брами оновленої церкви захряс сірий кремінь. Селяни.

Сміявся щиро, тихо:

...Мечеться у вічі золотий хрест на бані церкви, горять фарбами три угодники божі—Володимир святий, князі — Борис і Гліб, і припадає до потрісканої землі ящуркою мисль — „хе, на богів і чортів!“ він знав кого оновити, хай вірить кремінь!..

Анелька на-лету піймала муху і облизнулась; вони з отцем Василем минули став і стали на подвій леваді—десь недалеко, на липі, била в очко дуплянки бджола...

— Гарний буде взяток цього літа... О, господи, скрізь оновляєш церкви, а душа людська, як цинком залилася... Цинком, Анелька, цинком. І хто залив?!

Анелька, видно, не розуміла—лащилась, а коли побачила наїжачені мов стерінь брови отця Василя — вирівнялась і хрипло, обережно гавкнула до ставу, а там...

...Гонили полями вітри тінь од гречаних кіп, і зчорніле поле хватало на стежці поли довгої, до трьох усів, по-старосвітському, свити, і півкопою котило попід ставом—розхрістану, без хустки, жіночу постать.

Свита припадала, вигиналась, і придержувала, трохи вклякаючи на одну ногу, поли і—поспішала: низько кланяючись, руку до серця прикладала, а коли добігла до отця Василя, упала на коліна:

— Благословіть, батюшко!

Сука вороже зустріла жінку, загарчала, але покрутнувся отець Василь:

— Пшла, дрянь! Що ви, Хомихо, бог з вами?.. Підніміться...

— Ой, не підведуся, грішниця, благословіть, — приказувала, в очах стояли стоянами сльози, і сірі, старечі рівчаки на її обличчі напнулись од скорої ходи, наче маленькі вужі.

— Хрестіть, отче Василю, дев'ять раз, як у тій записці, що з Єрусалиму прийшла...

Три хрести лягло на голову Хомихи, вона підвелася і почала цілувати маленьку, делікатну попівську руку—отець Василь на хвилину скривився: у неї коло лівої ніздрі, як тернина, випиналась бородавка, — але руку поцілувати дав. Хомиха задихалась і поспішала розказувати, оглядаючись, чи не підслухає, мовляв, той, кому й не слід:

— ...Ото-ж як почули в нас люди про той хрест, що кажуть, стоїть у долині, десь на Поділлі, та так, як глянеш на його проти сонця — наче огненний стовп, а коло криниці, на дерев'яному Христос розіп'ятий. Своєю кров'ю християн прийшов спасать, і чули гортань з неба: „Не воюйте, всі люди брати, і бідні й багаті“.

Вирвалось слово отця Василя, — простіше баба Хомиха захлинулась, а він:

— Не вірили... Господь чудеса творить, бо ска-

зано — „опам'ятайтеся, хто в бога вірує, а люди, Хомихо, тепер, як божі пси“...

Він заглянув за дуплянку, позіхнув і перехрестив, з чорними підточеними зубами, рота.

— Не дивно, бо всі зараз багато знають, перевчилися...

Хомиха вихопила своє слово, не дала скінчити, а засокоріла — тремтіли старечі губи, плигала на чорненькі вусики слина, і слова тоді клекотіли й поспішали скоріше вилетіти:

— Це все я, батюшко; ходім, уже люди ставники нові до церкви поприносили; вас не було — у Київі, а мені сю-ніч (трапезували в Ковалихи, а кривий Грицько псалтир читав) — тільки первий сон очі звів, і, кажу вам, як перед хрестом: закрутилося — туман, коли це стара ікона Варвари Великомучениці (її на даровизні свекруха, покійна Секлета, подарувала) отак зразу міниться, міниться, а мене наче пропасниця б'є — злякалася...

— ...Ковалиха хропе, дитинка в невістки квилить, хата в їх нова — луна так і ходить, а мені... Я на суді, батюшко, заприсягну, бо це правда, сам Миколай угодник розкрив уста і голосно так, на всю хату каже: „Хай надіне отець Василь зелену великодну рясу, співайте „Христос воскрес!“ і святіть криницю над ставом (там торік Омелечкова покритка втопилася — знаєте?) і хай дев'ять ставників горить, бо прийшов судить „по писанію“...

— Я прокинулася — трушуся, тіла на собі не чую, а вони всі сплять, тільки старий Коваль прийшов знадвору, та так страшно, господи прости, так страшно за землю лається: „Він мене, паршивий комнезало, судить буде, га? Хай тебе судорогою судить... ого, в окружному кращі були, і то замотав, а то, кров чортова, на комуну, голим оддай! А за пупа не візьме?“

— ...Не спам'ятаюся — як закричу, на всю гортань: „Оксано, Оксано!“

— Ковалиха прокинулась — засвітили, обтерли великодним рушником Варвару Великомученицю, а вона аж міниться, так сяє, так сяє, і по щоці з росичкою дві сльозинки — кап, кап — на долівку... Обновилася..

Хомиха склала хрестом руки і дивилась на отця Василя божевільними од радости очима — губи її ще й досі плямкали, а слина на чорних вусиках виступила холодною ропою, і обличчя її було схоже на печене яблуко. Вона поспішала:

— Ходім до церкви, там люду — яблукові нема де впасти — натовпилися, вас усі ждуть, а старий Коваль криницю чистить...

Отець Василь повернув із стежки на снопову дорогу, до церкви, але раптом нерішуче спинився, запитав:

— Боюся я, Хомихо, — будуть нарікать, дурисвіти, скажуть... Як власть на це дивиться? Як вони?

Анелька понюхала свиту і побігла знічев'я за перекотиполем—гралася...

Хомиха вирівнялась, очі налилися кров'ю:

— Власть?! Ми нарошне тим кутком несли ікону, де „комизах“ живе, а він стоїть коло воріт—снопи з хлопцем привіз — ні слова, як зацініло, тільки й почули: „Хай казяться!.. Це попівський майок прийшов“ — сплюнув, і таке додав, що й не вимовиш...

Отець Василь:

— Ну, от, бачите...

— Нічого, батюшко, ідіть, ми за вас у тюрму, на хрест підемо—служіть молебствіє!..

Вони рушили... Вперед Анелька, за нею отець Василь, і, вклякаючи на ліву ногу,—Хомиха: дригне кривою ногою—схоплюється пил, а сука сторожко прислухається і здивовано ловить великодні дзвони поцюканої кулями церковці села Чорного...

Бідна Анелька, хіба вона знає радість старої Хомихи?

Не знає... Підсміхаються смугляві березп, і на заход-сонці червонішають, — тоді ламають дівчата молоді ялини, кидають на дорогу — злякано розступається бір...

...Горять дев'ять ставників, перший ставник горить у руках старого Коваля — за сорок десятин, а другий—віялка і молотилка Хомишиного сина, і

посередині—заточується од натовпу бабів, дітвори —зелена, великодна ряса отця Василя.

Він розцвітається серед диму, як будяк, і бігають гадючі, маленькі очі од ярого воску до клаптів полотна, цукру...

— Христос воскресе! На всі чотири кінці світу!

— Смертію смерть поправ, — підхоплює басом Коваль, за ним гуде Хомишин син, Хомиха розстібнула свиту — жарко, парить, але всі стоять, мов кам'яні, і побожно співають „Христос воскресе“...

Ставники горять коло криниці, у рушники прибрана на цямринах стоїть Варвара—гойдається серед натовпу зелена ряса, схожа здалеку на синій будяк, і соромом горять тоді березп: немає де сховатись, присісти — стоять розперезані, а сонце січе над ними і кадильний дим, і червоний оксамит...

ЗМІСТ